

Cívisek és Basahalmán túlról jöttek¹ A modernizáció térbeli mintázatai Debrecenben (1870)

Mazsu János

történész, ny. egyetemi docens, Debreceni Egyetem

DEBRECEN FEJLŐDÉSÉNEK RECEPCIÓJÁHOZ

A Debrecen történetével foglalkozó kutatók – konkrét kutatási kérdéseiken túl – régóta szeretnének választ kapni arra, hogy voltak-e sajátosan egyedi vonásai a város fejlődésének, és ha voltak, hogyan definiálható, miben ragadható meg Debrecen egyedi fejlődésének jellege. Volt-e, van-e „debreceniség”?

A történettudományi megközelítések középpontjában a város gazdálkodása, társadalmának szerveződése, sajátos öngazgatása, és a mindezekkel szervesen összefonódó egyházszervezet-iskolarendszer-műveltség állt. A legismertebbek – az univerzális muzeológus Zoltai Lajos, a néprajzos-történész Balogh István, a Szabó István féle iskolában nevelkedett debreceni történetírói nemzedék, Rácz István, Irinyi Károly, Orosz István – szaktudományos kutatásai könyvtárnyi irodalmat teremtettek a debreceni városfejlődés sokszínűségéről. Munkáikban formálódott ki az az álláspont, hogy létezett századokon átívelő debreceni sajátos városfejlődési út, bár korszakonként más és más sajátosságai domináltak.

Hogyan, milyen fejlettségi állapotban lépett Debrecen az ipari modernizáció időszakába, a „hosszú 19. századba”, hogyan reagált a gazdasági fejlődés kihívásaira, hogyan viszonyult a reformkori polgárosodási programokhoz, voltak-e adottságai és szándékai átmenni az ipari modernizáció zavarosan hömpölygő folyamának sodrásában a túlsó partra?

¹ Basahalma/Basahalom a debreceni belső várostól délnyugatra eső, a Tóció patak mentén található, ma 5–6 méter magasságú halom. Régészeti ásatások valószínűsítik, hogy őshalom, temetkezési hely. A hozzá kötődő városi legendák közül a leginkább elterjedt, hogy nevének eredete az, hogy 1660-ban ezen a halmon felferve sátorát sarcolta meg a várost Szeidi Ahmed budai basa, megkínózva a városi előljárókat. A városi legenda a város igaz polgárait – akik a Basahalmán belül születtek – azzal a közösséggel azonosítja, amelynek tagjai mindenkor áldozatot vállaltak-vállalnak a város megmaradásáért, jólétéért. A civis gondolkodás szerint a Basahalmán kívül születettek a 'gyűttmentek' ezért nem a kiváltságok hiánya miatt különböznek a hites polgároktól, hanem mert a közösségért, a városért ők vagy elődeik nem vállaltak terheket, áldozatot. A Basahalmán belül születést jeles alkotók Adytól Móricz Zsigmondon keresztül Szabó Magdáig, Borbély Szilárdig vagy Térey Jánosig ebben az jelentésében emelték szimbolikus értelművé. – DANKÓ IMRE, *A debreceni Basahalom története*. Honismeret, 1993, 48–52.; BALOGH ISTVÁN, *A civisek világa*. Budapest, 1973.

A helyes válasz megtalálásában Debrecen és kutatói hendikeppel indultak, a korszak nyitányában Kazinczy Ferenc egy paradigmaformáló vitában a cívisvárost a nyugatias fejlődés, a modernizáció és a szellemi emelkedés ellenfelének, a maradiság és a nyakas szűklátókörűség szánalmas képviselőjévé bélyegezte.²

A szaktörténeti kutatások a kazinczyánus negatív 'debreczeniség' vád elleni védekezés terhére viselték, miközben a fejlettség-elmaradottság dichotómiáján nyugvó modernizációs recepció domináns szemléletével is meg kellett küzdeniük. Az ipari modernizációs elméletek döntő többsége csak a *fejlettség* (Nyugat-Európa, mint centrum) – *elmaradottság* (Kelet-Közép-Európa, mint periféria) koordinátatengelye mentén kínálta a modernizációs folyamatokat értelmezni, Debrecen pedig legtöbb elemében nem látszott megfelelni a nyugat-európai urbanizációs ideáltípus elvárásainak.

Várostörténeti kutatóink elméleti felkészültséggel is rendelkező legjobbjai a mezővárosi, és/vagy alföldi sajátos városfejlődési út vizsgálatában eljutottak a leegyszerűsítőnek bizonyult dichotóm (fejlettség – elmaradottság, centrum – periféria) modernizációs paradigma kizárólagosságának a megkérdőjelezéséhez.

Orosz István fogalmazta meg explicit módon, mintegy a cívisvárossal foglalkozó félévszázados munkássága egyfajta összegző konklúziójaként, hogy az európai iparosodási folyamatok és a modernizációs elméletek jobb megismerése is segíthet Debrecen fejlődésének, a debreceni városfejlődési útnak a megértésében.³ Felvetette, hogy talán elhamarkodott a várostörténeti recepciót csak a *fejlettség* (Nyugat-Európa) – *elmaradottság* (Kelet-Közép-Európa) értékviszonyra alapozni. Orosz István szemléletében már erőteljesen érvényesült a Ránki György által a magyar történetírásban elindított ipari modernizáció paradigma kutatások hatása is.⁴

Orosz István álláspontjának különösen nyomatékot ad közelmúltunk és saját évtizedünk, amikor az erőforrások kimerülése, a természeti környezet és a klímavizonyok drasztikus romlása önmagában is kritikája annak a felfogásnak, hogy

² A debreczeniség vitához: BALOGH ISTVÁN, *Debreczeniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere)*, Studia Litteraria, Tomus VII, 1969, 11–53. OROSZ ISTVÁN, *Debrecen és a magyar városfejlődés (recenzió)*, Alföld. 1971. 49–55.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja 2018. januári konferenciáján összegezte újabb projektje kutatási eredményeit, amelyet kötetben is kiadott: *A debreczeniség mintázatai: városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, Főszerk. FAZAKAS GERGELY TAMÁS, Debrecen University Press, 2020.

³ OROSZ ISTVÁN, *A főnix és a bárány városa*, Debrecen, 2015. 225.

⁴ Ránki György, aki kutatásainak nagyobb részét annak szentelte, hogy – az ipari modernizáció centrumához képest elmaradottabb Kelet-Közép-Európa felzárkózó fejlődésének sajátosságait kutatva – kimutassa, hogy az önálló regionális modellként is leírható régiót nem a centrum normái szerint, hanem saját mércéje szerint kell megítélni.

mindig csak a centrum régiók fejlődésének az abszolutizálása és a centrum követezése vezet hatékonyan a fejlettséghez. Mint ahogyan reményeink szerint változóban van a fejlettség tartalma is, ma már másként gondolkozhatunk Debrecen gazdálkodásának több vonásáról: a város és határai sajátos 'ökonosztát'⁵ működési módjáról; a városi belső piac, a határokon belüli piac és a távolsági kereskedelem dinamikus egyensúlyára épülő, a városi közösség életét működtető gazdálkodás-(ön)kormányzás-műveltség szerves, válságokon keresztül bukducsoló, majd a kihívásokhoz igazodó/megújuló, a közösségi felelősséget érvényesítő fejlődéséről.

Lehet, hogy a város újkori fejlődése nem csupán hanyatlástörténet, lehet, hogy a mércénket is érdemes újragondolni?⁶

A MODERNIZÁCIÓ KIHÍVÁSAI ÉS TRANZÍCIÓS FESZÜLTSEGEK

Debrecen a 18–19. század fordulóján a Magyar Királyság területének legnépesebb, vagyonos és befolyásos városa volt, és ami leginkább egyedivé teszi, hogy kevésbé sorolható be a várostörténeti irodalomban használt tiszta várostípusok bármelyikének skatulyájába. Ez persze elsősorban nem kivételes egyediséget jelent, hanem olyan történetileg kialakult összetettséget, amelynek felfejtése nélkül nem lehet a város 18–19. század fordulójától lezajlott modernizációs/marketizációs folyamatait sem megérteni. A „szép új világ” küszöbére érkező várost látogatói nevezték parasztvárosnak, nagy falunak, a nyakas parasztpolgár „cívisek” városának, de kalmárvárosnak, „kálvinista Rómának” vagy éppen – a magyar szabadságharcban is játszott szerepe miatt – a „szabadság őrvárosának”. Ki látta helyesen, melyik arca is igazi?

Jó választ semmiképp nem adhatunk, ha csupán valamelyik arcát akarnánk valódinak, meghatározónak állítani. A korabeli Debrecen lényegét ragadta meg Szabó Magda, amikor így fogalmazott: „*Debrecen felém fordítja három arcát, egyik hátratekint a múltba, a másik velem szembenéz, a harmadik pedig a jövőt figyel. Mindhárom vállalom, de egyiket sem a kettő nélkül.*”⁷

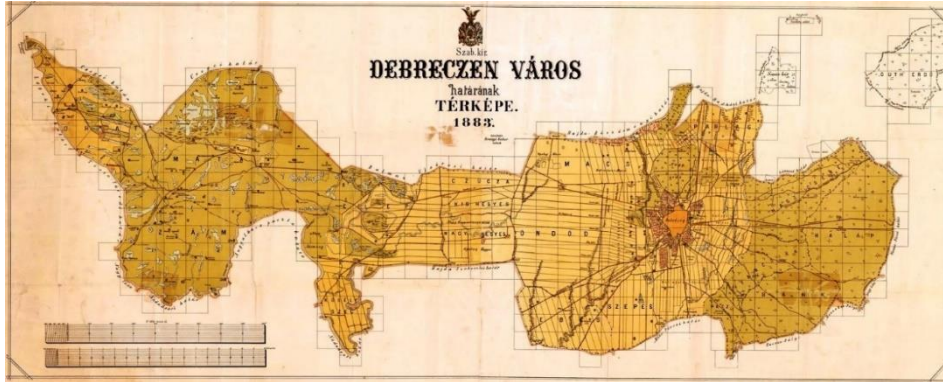
⁵ A fogalomról LISKA TIBOR, *Ökonosztát*, Budapest, 1988.

⁶ Érdekes új eredményeket kínál a történeti kutatások számára is a kliometria, vagy a digitális és térinformatikai adatbázisok használata. SCOTT M. EDDIE, *Ami „köztudott” az igaz is? – Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*, Debrecen, 1996. KÖVÉR GYÖRGY, „... gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok” – *Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történészsel*, *Aetas*, 2004/1, 187–198.

⁷ Szabó Magda által alkotott metafora 'Debrecen három arca'. SZABÓ MAGDA, *Kívül a körön*, Budapest, 1980, 543–550.

A szűkebb értelemben vett települést (belső város) 166.286 katasztrális holdnyi (95.720 hektár, 957 négyzetkilométer) városi határ vette körül, amely különböző jogcímen került a város birtokába vagy tartós használatába.⁸

*Debrecen szabad királyi város belsőségének és határának térképe, 1883.*⁹

Debrecen tényleges területe határaival együtt – Szabadkát követve (974 négyzetkilométer) – a Kárpát-medence második legnagyobb városi területe volt, megközelítette a legkisebb vármegye, Esztergom (1077 négyzetkilométer) területének nagyságát. A város nagykiterjedésű *földbirtokai* adták bevételi forrásainak legjavát. A város *földesúri jogaiból, javadalmaiból* (italmérési jog, vásári és piaci jövedelem, halászat, letelepedési díj, melyekhez régebben a kocsmák, mészárszék, só- és dohányárusítás jövedelmei is járultak) származott a közösség második nagy bevételi forrása. A város gazdálkodásának harmadik pillére a *kézműipar és a kereskedelem* voltak.

Debrecen gazdálkodásában a kereskedők és a piacorientált kalmárszellelem súlyát önmagában is mutatja, hogy birtokainak közel felét üzleti alapon szerezte meg, vásárolta vagy zálogbirtokként használta („szerzett jószág”, amely üzleti zálogként, biztosítékként maradt tartósan a város használatában).

Az alföldi mezővárosi fejlődésre jellemző *telekszervezet* a 19. század derekáig meghatározta a város gazdálkodását és térszerkezetét, térhasználatát.

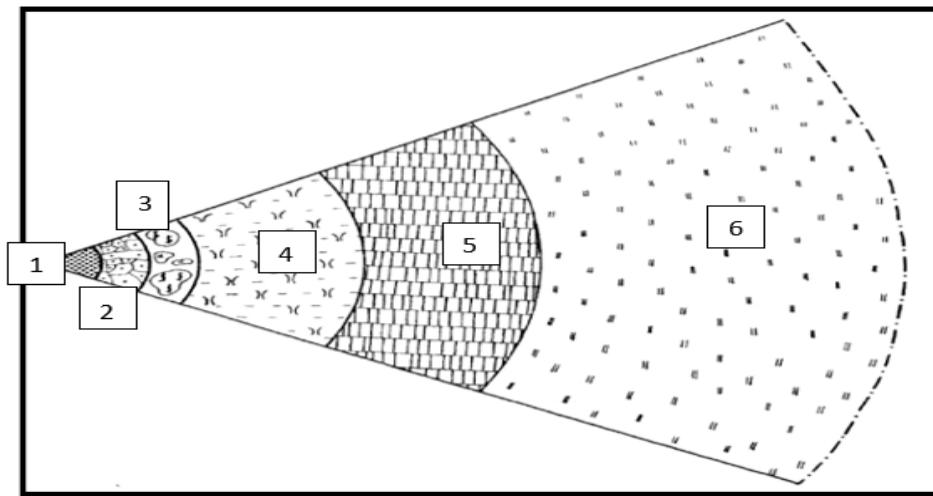
A palánkkal és árokkal körbezárt „belső” város (amelynek területe a 19. század közepén 370 hektárt tett ki), nem érte el a teljes városi terület 4 ezrelékét, de az 50.000-es lakosságszámhoz viszonyítva még így is nagynak számított. (Ezért is nevezték nagy falunak.)

⁸ ZOLTAI LAJOS, *Debrecen szabad királyi város határának kialakulása*. Debreczeni Képes Kalendárium 1917. 114.

⁹ Debrecen szabad királyi város határának térképe [DEA @ DEENK >](https://dea.unideb.hu/dea/handle/2437/100449) <https://dea.unideb.hu/dea/handle/2437/100449> (1883) Szerző: Berényi, Gábor.

A kialakult kiváltságrendszer szerint a városban csak a teljes jogú polgárok birtokolhattak belső telket és házat. 1848-ban Debrecenben 3500 adóköteles házat írtak össze, ennyire becsüljük a cívis polgárság nagyságrendjét. A telekszervezet rendszere a belső házhellyel rendelkezőknek a város határaiban további földterületet biztosított különböző övezetekben és használati célra.

A telekszervezet merev vázára épülő debreceni terület-/határhasználat elvi sémája:¹¹

Jelmagyarázat:

a területhasználat Debrecenben - balról jobbra haladva:

1. belterület/lakóterület (belterület, 'belső város')
2. 'ólaskertes' övezet ('belső határ')
3. gyümölcsösök, káposztáskertek ('belső határ')
4. belső legelők/'bellegelő' ('belső határ')
5. szántó öv ('külső határ')
6. külső legelők ('külső határ')

A város, mint földesúr is birtokolt jobbágytelkeket (8000 hektár) három, a határához közeli, de nem a határain belüli településen.

A feudális kiváltságokra, és a tradicionális feudális gazdálkodásra épülő merev érdekrendszer, és az ezt reprezentáló telekszervezet és határhasználat, a belőle húzott jövedelem volt a *konzervatív, kiváltságőrző, a változásokat mereven elutasító magatartásforma* fő mozgatórugója Debrecenben a 19. század elején is. Ugyan-

¹¹ BALOGH ISTVÁN: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV–XV. században (Debrecen határának kialakulása). Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 3. 1976. 8–10.

akkor a város földesúri jogaiból, javadalmaiból, melyekhez a kocsmák, mészárszékek, korábban pedig a só- és dohányárusítás jövedelmei is járultak), az un. „haszonvételekből” származó bevételek, valamint a szerzett földterületek üzleti hasznosítása már egyszerre vezettek *elvi kiváltságörzéshez, de nagyon is gyakorlatias üzleti, piacorientált* magatartáshoz. A 18–19. század fordulójának évtizedeiben pedig a piaci viszonyok átalakulása, az áruforgalom, hitelviszonyok fejlődése, a kiváltságrendszer keretei között is egyre jobban érvényesülő verseny a többszintű (interregionális, regionális, kistérségi, lokális) piacközponti szerepet is betöltő város gazdálkodásában kitermelte *a modern kapitalista piaci viszonyok iránti fogékonyságot*.¹²

A 19. század közepén, a birodalmi piac kapitalizálódása, a reformkor, és az 1848-as törvénykezés nyomán kibontakozó modernizációs folyamat egy olyan várost talált, amelyben erőteljes tranzíciós feszültségek alakultak ki, és amelyben egyaránt jelen voltak az állag- és kiváltságörző konzervativizmus, a pragmatikus kalmár-gazdaszemlélet és a modern piaci viszonyok kínálta előnyökkel élni kívánók és képesek érdekviszonyai, törekvései.

A MODERNIZÁCIÓ SAJÁTÓSÁGAINAK KUTATÁSI LEHETŐSÉGEI ÉS A GIS

A történetírás szemléletében is lezajlott térbeli fordulat,¹³ és a nemzetközi kutatási eredmények sorjázása után, Magyarországon is izmosodnak olyan kezdeményezések, amelyek számítógépes adatbázisokat építve földrajzi információs rendszereket (geographic information system – GIS) és térinformatikai módszereket alkalmaznak történeti struktúráknak, folyamatok térbeliségének, területi sajátosságainak elemzéséhez.¹⁴

¹² GYIMESI SÁNDOR, *Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén. I–II.* A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve IX, 5–15, és A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve X, 131–157. DANKÓ IMRE, *A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján.* Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve 1, 142–146. – MAZSU JÁNOS, *Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piac tér Debrecenben a 19. században I–II.* Metszetek, 2012/ 2–3, 54–69. és 2013/ 4. 54–86.

¹³ GYÁNI GÁBOR, *Térbeli fordulat és a várostörténet,* Korunk, 2007. 4–14., Berki Márton, *A térbeliség trialektikája. The trialectics of spatiality,* Tér és Társadalom 29. évf., 2. szám, 2015. 3–18.

¹⁴ Lásd Gista Hungarorum, <https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index> a kutatóműhely tagjai közül többen debreceni vonatkozásokkal rendelkeznek: a Debreceni Egyetemen végeztek és részben oktatnak is, a Mendöl örökséget is ápolva. Én a népszámlálási adatok feldolgozása során inkább a nemzetközi irodalomban először meghonosított HGIS (Történeti földrajzi információs rendszer – Historical Geographic Information System) elnevezést használom, lásd erre: <https://www.nhgis.org/>

A történettudomány, a társadalomföldrajz és a számítástechnika magas szintű művelését kombináló hazai műhelyek várostörténeti kutatási eredményei¹⁵ a hagyományosabb történeti vizsgálódókat is inspirálják, megközelítéseik, kialakított módszertani sztenderdjeik jó kapaszkodókat kínálnak.¹⁶ Sátoraljaújhely 1869. évi népszámlálási adatainak térinformatikai adatbázisba szervezése és elemzése nekünk is mintául szolgál eddigi debreceni adatbázisfejlesztésünk és történeti kérdéseink megválaszolása szempontjából. A Bagdi-Demeter team által fejlesztett GIS adatbázishoz képest a debreceni adatbázis több eltérést is mutat.

Először is ez a fejlesztés egy, több mint évtizedes, többször megszakadt folyamat mai állomása, egyfajta elhúzódó evolúció. Az indulás egy 2010-es kis összegű OTKA pályázat keretében történt,¹⁷ az előzetesen kialakított Debrecen számítógépes várostörténeti adatbázis (DszVA)¹⁸ térinformatikai rendszerű (GIS) továbbfejlesztéseként. A fejlesztés során a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban lévő, az összeírással közel egy időben készült (1872), a levéltár kataszteri térképei között őrzött DVK 24 jelzetű térképgyűjteményt integráltuk az ERDAGIS keretrendszerében az adatbázisba.¹⁹ Az így elkészült térinformatikai adatbázis később az 1.0

¹⁵ Történeti Térinformatikai Tanulmányok, https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index#1_T%C3%B6rt%C3%A9neti%20T%C3%A9rinformatikai%20Tanulm%C3%A1nyok

¹⁶ Demeter Gábor – Bagdi Róbert: *A társadalom differenciáltságának és térbeli szerveződésének vizsgálata Sátoraljaújhelyen 1870-ben* (A GIS lehetőségei a történeti kutatásokban). k.n., Debrecen–Budapest, 2016.

¹⁷ „DTTA – Debrecen 1870–72. évi tér- és társadalomszerkezetének rekonstrukciója” c. 81488 számú OTKA pályázat

¹⁸ Debrecen város tanácsának iratai – Népszámlálások iratai (összeírások) Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Debrecen IV. 1109. p. az 1869. évi népszámlálás debreceni anyagából az épület és a népességi összeírás számlálólapos anyagának adatait tartalmazza.

¹⁹ Az adatbázis adattábláinak és térképállományának illesztésében, forráskritikai korrekciójában a fejlesztő team tagjává vált az ERDAGIS két munkatársa – Csáky György, Vásárhelyi Norbert – mellett Papp József, a Debreceni Polgármesteri Hivatal Beruházási és Üzemeltetési Iroda, Nyilvántartási és ügyviteli csoportja mikrofilmes adattárának akkori vezetője, aki a helytörténeti források ismeretében Zoltai Lajos méltó utódja. Az adatbevitelben a HBM Levéltár munkatársai, közülük kiemelkedően Uri Sándorné végzett kiváló munkát.

A DVK 24 jelű térképanyag 1-től 31-ig számozott A1 térképszelvény (szelvényenként 3–4 db kartonlap + 2 borítólap) Debrecen sűrűn lakott ’belső város’-át tartalmazta, a kertészek és határterületek nélkül. A táblákon eltérő színek jelölik a fa- és a kőépületeket, -építményeket, a telken szerepel a tulajdonos neve, valamint korabeli rendszerű házszámok is, amelyek a népszámlálási adatokkal való megfeleltetésben kulcsszerepet kaptak.

változat műhely-megnevezést kapta, hiszen több hullámban a forráskritikai adattisztítás és javítás, újabb megtalált, vagy a kutatói érdeklődés szempontjából fontossá vált népszámlálási adatokat vagy kiegészítő forrásokat vontunk be az adatbázis fejlesztésébe.²⁰

Mit is lehet felvázolni a DTTTA1870 3.0 verziója alapján? Hogyan jelentkeztek Debrecen városának társadalom- és térszerkezetében, a lakosság demográfiai viszonyaiban, lakóhelyi szegregációjában az 1848. évi törvények után két évtizeddel a modernizáció hatásai?

Az ipari modernizáció, a nyomában kibontakozó marketizáció, a tradicionális demográfiai magatartás²¹ átalakulása és az urbanizáció talán leginkább jellemző folyamata a migráció, a társadalmi viszonyaiban és térbeli szerkezetében zárt településeken a betelepülők gyarapodása. Különösen igaz ez Debrecenre, ahol a kiváltságrendszer, és a hozzá kötődő rigorózan zárt társadalom- és térszerkezet csak lassan és lépcsőzetesen lazította a városba költözés jogi és mentális korlátait.²²

Mennyire változott meg 1870-re Debrecen és társadalma, hányan, hogyan és hol, milyen viszonyok között éltek a Basahalmon belül született civisek és a nem Debrecenben született bevándorlók?

Debrecen város belsősége a 19. sz. nyolcadik évtizedében. Térképi forrás: „Debrecen sz. kir. város belsősége”: 1–31 sz. térképszelvény összehajtogatott, fűzött kemény kartonon (32x26 cm). Lépték: 1:720, készítési év: 1873, szerzők: Harásek János, Goller János. Levéltári jelzet: MNL HBML XV.2. (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára térképeinek gyűjteménye) DvK 24. sz.

²⁰ A 2.0 verzió fejlesztésében az adatkorrekciók mellett a felekezeti és foglalkozási, valamint a születési hely adatok kutatási-kiértékelési szempontú szerkesztése és kódolása volt a fő szempont, a mai, 3.0 verzió az épületek építmény adatainak és a lakás-/háztartásonkénti érdemi lekérdezés lehetőségeit teremtette meg. A 2.0 verzió fejlesztésének első fázisában született meg az akkori állapotot bemutató, korlátozottan lekérdezhető webes „kistestvér” (<http://gis.erda.hu/erda/html/projects/orvas/ros/main.php?language=hungarian>)

A jelenlegi 3.0 verzió egy újabb forrás (Házszámrend szerinti kimutatások Debrecen 1870-es összeírásából – 1-308. sz. mikrofilm) <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS84-X97S-F?i=1&cat=132393>) segítségével pontosítva tartalmazza a lakásszintű épületfunkciók, a háztartáson belüli társadalmi státusz, valamint a lakások szintbeli elhelyezkedésének adatait. A publikációkban közzétett adatok ellenőrizhetősége miatt mindhárom verzió kutatható állapotban, az eredeti népszámlálási adatokat is megőrizve áll rendelkezésre.

²¹ KATUS LÁSZLÓ, *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*, Történelmi Szemle, 1980 (23. évfolyam) 270–288.

²² GAZDA ANIKÓ, *A Debrecen körülvevő sánc és palánkvonal, és a XVIII. századi városkapuk helye*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978. 117–195., KOMORÓCZY GYÖRGY, *Debrecen peremkerületének kialakulása 1848-ig*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1982. 385–386.

A *DTTTA1870* a betelepédesi folyamat *eredményének* egy időmetszetben (1870) való vizsgálatát, a letelepedés és városon belüli térbeli szerkezetének (intra-urban segregation)²³ a rekonstrukcióját teszi lehetővé.

DEBRECEN TÁRSADALMI TERE – MIT IS VIZSGÁLUNK?

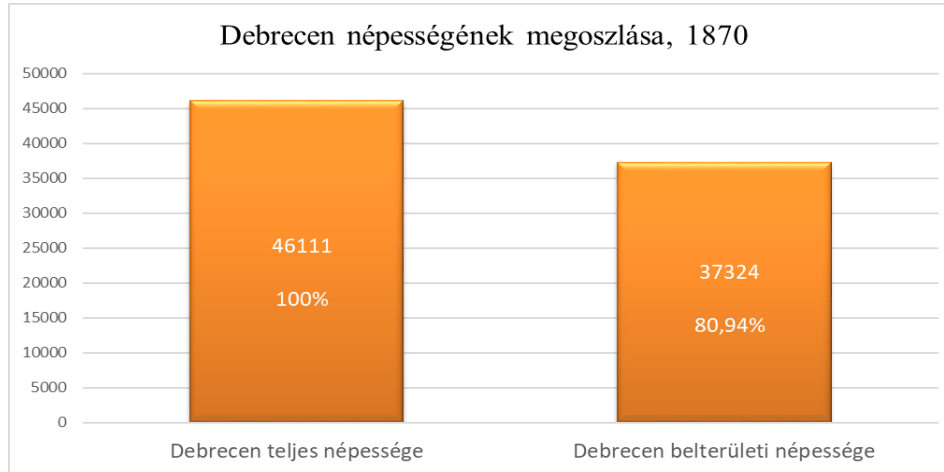
Térinformatikai adatbázisunk nem a cívisváros teljes területét fedi le határterületeivel együtt, a tömören lakott, korábban elkerített 'belső város' adatait tartalmazza, amely a város teljes területének 4 ezrelékén, lakossága négyötödének adott lakhatást.²⁴

²³ Jó áttekintést ad Su-Yeul Chung mind az intra-urban segregation kategória használhatóságáról, mind pedig a városon belüli humán térszerkezeti vizsgálatok módszereinek alakulásáról a chicago-i "urban ecology" iskolától a los angeles-i iskola „posztmodern urbanizmus”-áig. A módszertani áttekintés következtetéseként kialakított terminusai közül több alkalmasnak tűnik történeti anyag elemzésére is (területi asszimiláció {spatial assimilation}, lakóhelyi rétegződés {place stratification}, szomszédság {neighborhood}. Konkrét vizsgálatait és az eredmények megjelenítése is tanulságul szolgált. Chung, Su-Yeul 2005: *Intra-urban segregation changes: an evaluation of three segregation frameworks with a case study of Columbus, Ohio MSA, 1900 and 2000*. Ohio State University, 2005.

Am a „hosszú 19. század” kutatójának érdemes figyelni azokra a figyelmeztetésekre a preindusztriális városok társadalmi/térszerkezeti vizsgálatával kapcsolatban, amelyek szerint csak kritikával és korlátozottan használhatók a modern város térszerkezeti elemzésére kidolgozott módszerek. Francois Walter pl. rámutatott, hogy az ipari modernizáció, a városok terjeszkedésével együtt járó társadalmi és térbeli újrastrukturálódás alapvetően megváltoztatta a zárt preindusztriális városokat. A változások előtti állapot lehetséges, hogy eltérő módszertani megközelítést igényel, hiszen „A védművek lerombolása előtti régi városban az előkelő utcák közvetlen közelében ott voltak a mocskos sikátorok, de gyakran egyazon házban laktak tehetősek polgárok és nincstelen kézművesek.” Walter, Francois 2003: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall* (3.) 11–12. május 188–189.

DEREK KEENE (Center for Metropolitan History, London) pedig konferencia-előadásában számolt be azokról a kutatásairól, amelyek nyomán a premodern és modern városok zónásodását összehasonlítva megállapíthatta, hogy a középkori városokat kevésbé és másként jellemezte az erős térbeli szociális szegregáció, mint ami később a modern városok sajátossága lett. Az előadást ismerteti: Nagy Balázs – Szende Katalin: A különbségek összekötnek? *Korall* (3.) 11–12. 2003. május 265.

²⁴ MENDÖL TIBOR, *Városaink népsűrűsége*. Földrajzi Közlemények, 1939. 67. k. 4. sz.

A vizsgálat valójában erre a tömören lakott, a városfal elbontása után is belterületként megkülönböztetett területre és az itt lakókra vonatkozik, minden további megjelölés nélkül.

Az adatbázis lekérdezése alapján 1870-ben a város belterületi lakosságának 78%-a jelölte meg születési helyének Debrecent,²⁵ a többiek a Basahalmán kívül születtek és települtek be a városba. Esetvizsgálataink szerint a betelepültek valamivel több, mint 20%-os aránya dinamikájában az előző két évtizedben költözött Debrecenbe, ha a migrációs folyamat vékony érként szabályozott formában már korábban is csörgedezett.²⁶ A 22%-nyi migráns többsége, 21%, a Magyar Királyság területéről érkezett, mindössze 1% született a határokon túl.

A betelepültek relatív többsége a város határainak környezetéből – Hajdú kerület 2%, Bihar vármegye 5%, és a zsidó bevándorlás többlépcsős „unterlandi” migrációs útvonaláról,²⁷ a népszámlálás kategóriája szerinti Tisza bal és Tisza

²⁵ Szövegünkben valamennyi debreceni születési hellyel felvett a rövideg kedvéért cívisnek nevezzük, bár korábban csupán a polgárjoggal rendelkezőket tekintették cívis polgárnak. A külterületen a Debrecenben születettek aránya 61,11%, a bevándorlóké a külterületeken közel duplája a belső városiakénak (38,88%), ami arra utal, hogy a betelepülők egy része kétlépcsős migrációs folyamattal juthatott el a belső városig.

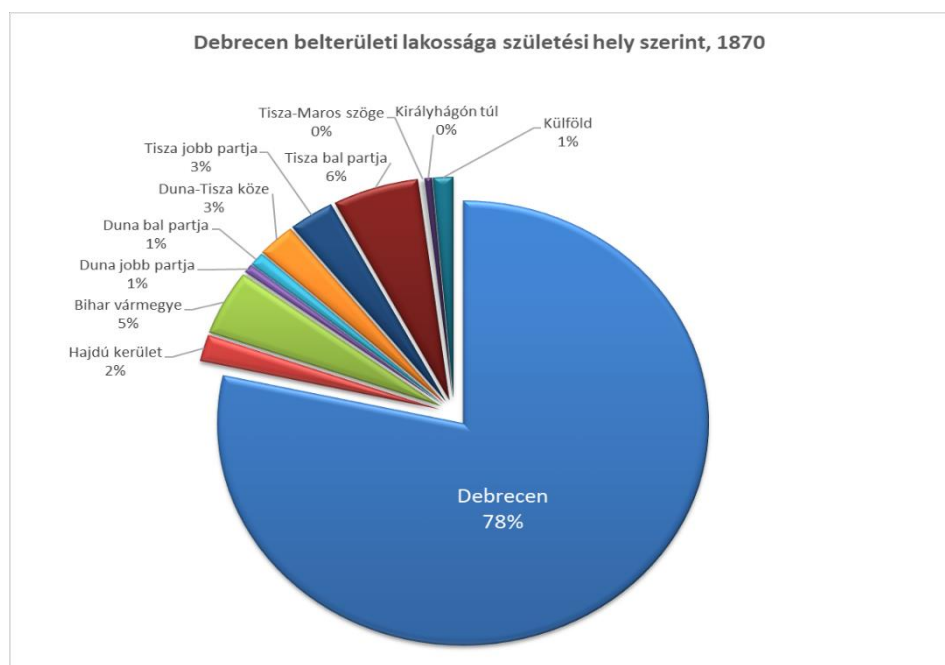
²⁶ SZABÓ ISTVÁN: *A zsidók letelepedése Debrecenben (1840–1867)*. Kézírtásos 'Szakvizsgai házi dolgozat'. Szabó István tj. [tanár jelölt] (Debrecen, 1927.) 118 számozott oldal lábjegyzetekkel. Debreceni Egyetemi Könyvtár Kézirattára, A469. ; Zoltai Lajos: *A zsidók letelepedése Debrecenben*. Magyar Zsidó Szemle 1934. 51. évf.

²⁷ MAZSU JÁNOS, *A zsidók letelepedése Debrecenben (1790–1870)*. *Kísérlet tér- és társadalomszerkezeti rekonstrukcióra és elemzésre*, in *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség* (szerk: Lukács Anikó) Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2013. 43–72.

jobb parti területek vármegyéiből – érkezett.²⁸ Jelentős volt még a fővárost is magába foglaló fejlettebb és polgárosultabb vidékekről érkezettek száma és aránya (3%), míg más anyaországi és erdélyi régiókból egyenletesen csekély volt a bevándorlás.²⁹

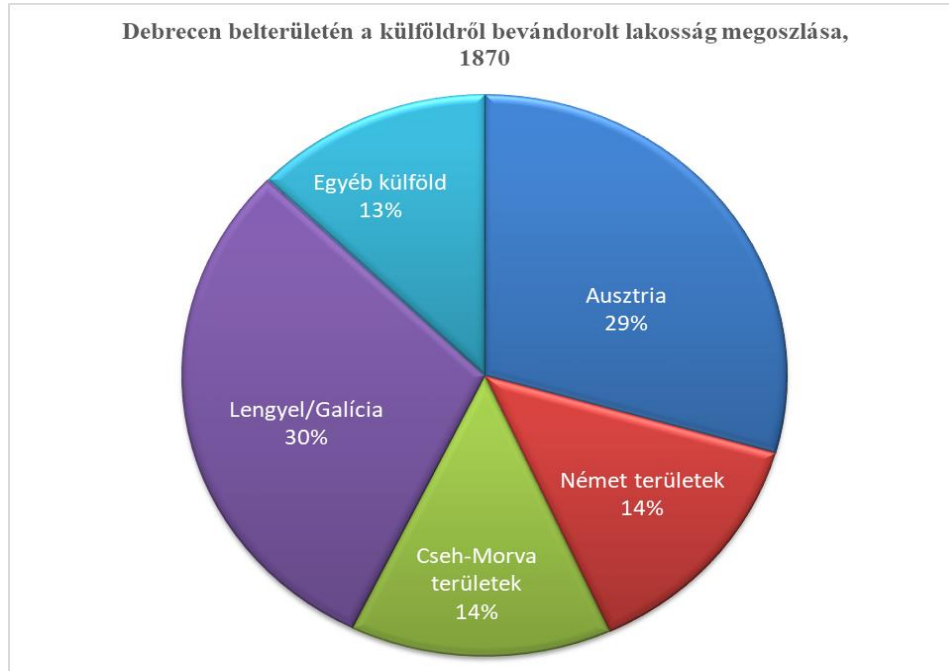
HONNAN JÖTTEK DEBRECENBE A BETELEPÜLTEK?

A külföldről érkezett és a civisvárosban megtelepedett lakosok száma nem érte el a félszázat, ám létszámuknál jóval jelentősebb volt a város gazdasági életében játszott szerepük. A külföldről betelepültek között a lengyel-galíciai, és a Lajtán túli területekről érkezők domináltak, félannyi érkezett hozzájuk képest a cseh-morva és a német térségből, és ugyanannyi Európá más országaiból összesen.

²⁸ KELETI KÁROLY, *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*. Pest, 1871, 471 oldal

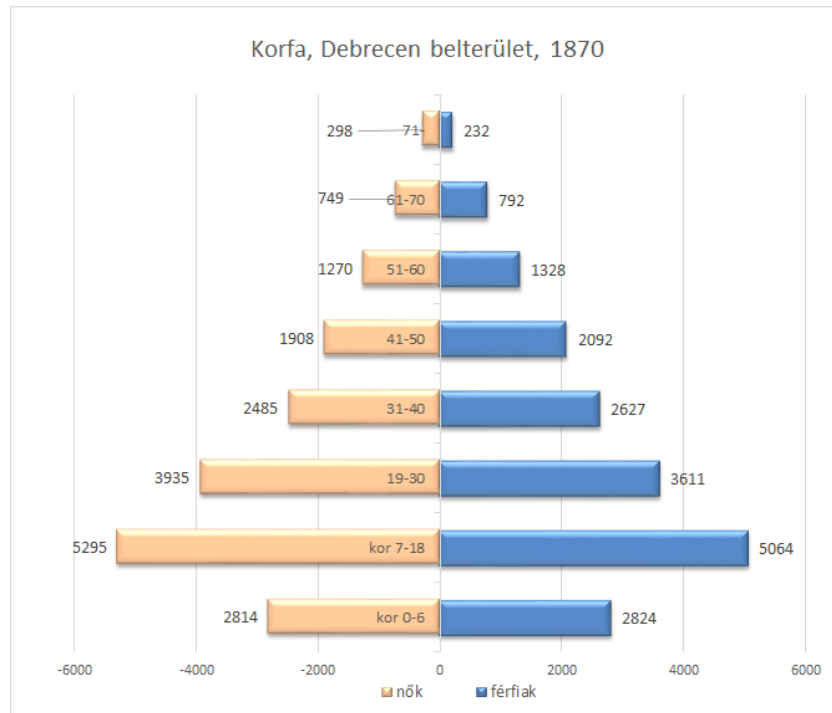
²⁹ MAZSU JÁNOS, „Inside borders” *Jewish settlement in banned cities: Jewish immigration in Debrecen (Hungary) in the periods between 1790-1870*. http://metszettek.unideb.hu/files/201401_08_janos_mazsu.pdf%20169-191.

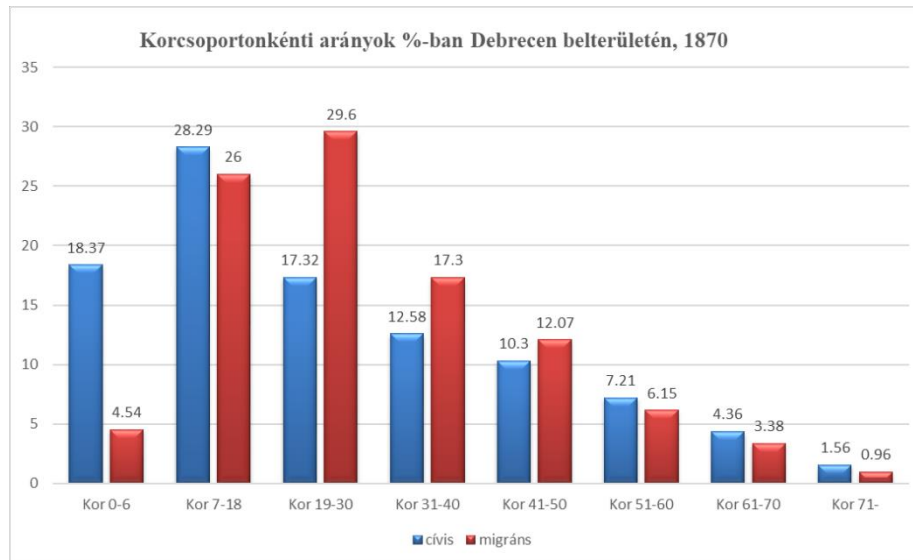
KI HÁNY ÉVES? – MILYENEK VOLTAK A CÍVIS ÉS MIGRÁNS LAKOSSÁG KORVISZONYAI?

A Debrecen belső városában lakók korviszonyait bemutató korfa némi torzulását okozza, hogy – a korcsoportok megállapításában – a 30 év alatti népességet nem 10 évenkénti korcsoportokra osztottuk, a későbbi alfabetizációs vizsgálatok igényei szerint az iskolaköteles kor (0–6) és a közoktatás korosztályát (7–18) vettük egy-egy kategóriának. Ezzel a módosítással is látható, hogy a népszámlálás idején a debreceni lakosság korfája piramis alakú, egyenletesen növekvő népességre jellemzően, a demográfiai átmenet kezdeti szakaszának képét mutatja.³⁰ A férfi-nő arány rendkívül kiegyensúlyozott volt, mindössze 184 nővel volt több, mint férfi. A nők a termékeny korosztályokban mutattak többletet és a legidősebb, 71 év fölötti korúak körében, a férfiak pedig a 31–70 közötti korcsoportokban.

³⁰ KATUS LÁSZLÓ, *A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században*, Történelmi Szemle 1980/2. 270–288

Ha a bennszülött és a bevándorló népesség korviszonyait átfogóan nézzük, a betelepült lakosság egészében fiatalabb volt a befogadó népességnél. Különösen a gazdasági aktivitás, a kereseti és üzleti viszonyok szempontjából aktív korcsoportokban (19–30, 31–40, és kevésbé 41–50) szembevető a fiatalabbak arányának dominanciája a migránsok között. A Debrecenben születettek viszont az iskolaköteles legfiatalabb népességben vannak arányaikban meghatározó túlsúlyban, de relatív többségben vannak az, inas-tanuló korú (7–18) és az idősebb korosztályokban (51–60, 61–70, 71<) is.

1870-ben Debrecen legidősebb lakosa egy 98 éves református, analfabéta özvegyasszony, Tót Ferencné volt, aki a Cser utcán lévő 2240-es telken, egy kétlakásos épület első lakásában lakott. Mivel a bejegyzés szerint koldusnő és városi jótéteményes, a háztulajdonos szintén özvegy 43 éves mezőgazdálkodó földműves család/háztartásfő családtagként kegyességéből fogadta be öt gyereke mellé az egy-szoba-konyha-kamrás lakásába.³¹

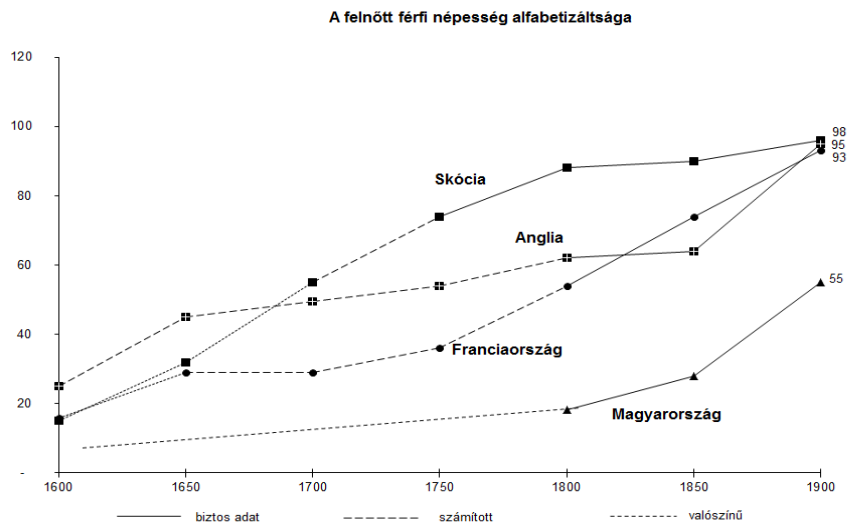
A MŰVELTSÉG ALAPVISZONYAI – CÍVISEK ÉS BEVÁNDORLÓK ALFABETIZÁLTSÁGA

Az 1869. évi népszámlálás az alfabetizáltság három szintjét különböztette meg, az analfabéták mellett külön kategóriába sorolta azokat, akik csupán olvasni tudtak, de nem voltak 'betűvetők', és külön rovatot kaptak, akik írni és olvasni is megtanultak. Az iskolarendszerű alapoktatás fejlődésével az alfabetizáció 1750–1850 között vált tömegessé Nyugat-Európában, összefüggésben az ipari modernizáció előrehaladtával.³² A kiegyezés évtizedében Európa fejlettebb régióiban már a felnőtt népesség átlagosan kétharmada tudott írni-olvasni, az alfabetizációs folyamat a 20. század elejére ezeken a területeken lényegében befejeződött. A Magyar Királyság felnőtt férfi népességének alig egyharmada jutott túl az alfabetizáción, a teljes felnőtt népesség egyötöde még az 1. világháború előtti években sem tudott írni-olvasni.

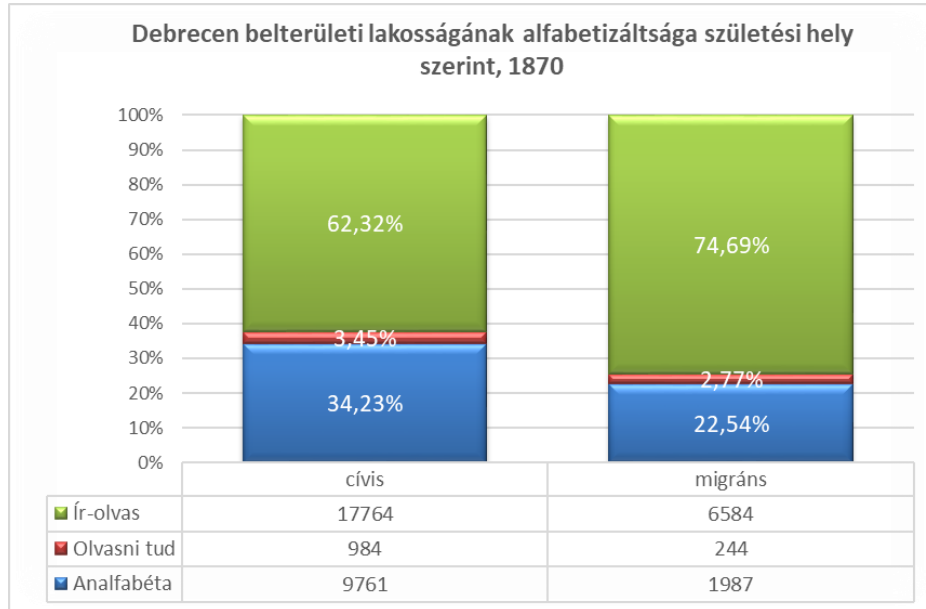
³¹ A telek másik, egyszoba konyha nélküli lakásában egy bérkocsis-talyigás lakott feleségével és kiskorú lányával.

³² MAZSU JÁNOS, *Iparosodás és alfabetizáció*. In: *Iparosodás és modernizáció*. KLTE Történelmi és Klasszika-Filológiai Intézete, Debrecen, 1991. 63–70.

Debrecen iskolarendszerének köszönhetően ugyanebben az időben a felnőtt népesség közel kétharmada jutott el az elemi műveltség szintjére. A belterületi lakosság egészében az írni-olvasni tudók aránya meghaladta a kétharmadot, a hat éven túli népességben pedig megközelítette a 75%-ot.³³ A cívus és bevándorló lakosság között a népszámlálás idején több mint 10% különbséget rögzítettek a migráns népesség javára (63,23%–74,69%). A műveltségi szintben megmutatkozó különbség részben a korviszonyoknak köszönhető – a 6 éves vagy fiatalabb korosztály jelentősen kisebb arányban volt a bevándorlók között képviselve. Az alapműveltségi rátában megmutatkozó különbség másik hányada viszont kétségtelenül a bevándorlók magasabb iskolázottságából fakadt.

³³ Uott 63–66.

KI HOL LAKOTT? –

LAKÓHELYI SZEGREGÁCIÓ ÉS SZOMSZÉDSÁGI VISZONYOK

A térinformatikai adatbázis talán ennek a kérdéskörnek a vizsgálatában kínálja a leginkább új és izgalmas lehetőséget: hogyan változtak meg a bevándorlással a városban a lakóhelyi viszonyok. Hol laktak a cívisek, változtatott-e lakóviszonyaikon a betelepülés? Hová telepedtek a bevándorlók, volt-e erős lakóhelyi szegregáció, milyen jellegű szomszédsági viszony alakul ki a betelepülő és befogadó népesség között?³⁴

A népszámlálás felvételi adatainak megtisztítása, az anomáliák kiszűrése, egyéb források alapján történt kiegészítése után a következő összegző adatokat kaptuk Debrecen lakott belterületének telek és lakásviszonyairól:

³⁴ BAGDI-DEMETER, 2016, MENDÖL, 1939, KOVÁCS Alajos: *Debrecen lakosságának összetétele*. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. 381.

Telek és lakásviszonyok Debrecen belterületén 1870

Telkek száma	3626
Telkek összesített területe (m ²)	2723281
Épület – földszintes	3539
- 1 emeletes	81
- 2 emeletes	4
- 3 vagy több emeletes	2
Lakás fekvése* - földszinten	7993
- 1. emeleten	155
- 2. emeleten	11
- 3. emeleten vagy följebb	2
- félemeleten	11
- pincében	17
- padláson	4
Lakások száma	8162
Szobák száma	12750
Előszobák száma	583
Konyhák száma	6947
Kamrák száma	293
Pincék száma	1747
Istállók száma	2172
Fészerek száma	1309

* Egy lakás több szinten is elhelyezkedhetett, ebben az esetben mindegyik szint adataiban szerepel

A felvett belterületi 3626 telkek közül 20 telken nem találtunk a népszámlálási adatlapok szerint népességet. A telkek összterületét még gyarapították a közterületek, így a teljes lefedett vizsgált terület egészében 3 835 224 négyzetméter tett ki.

Az adatbázis digitális alaptérképe tartalmazza a telkek és belterületi városhatár mellett a telkek számozását (házszám), a telekhatárt, a telken lévő szilárd és fa-építmények határvonalait, közterületi neveket, tömb- és városrészhatárokat, valamint a belső város, a 'sorompón belüli' terület külső határvonalát is.

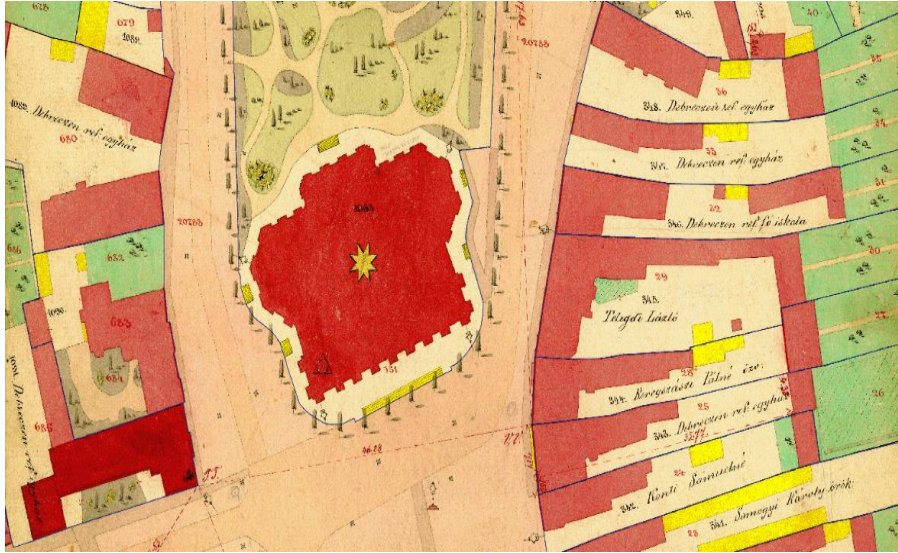
*Debrecen belterületi digitális alaptérképe
telek- és a belterületet jelző városhatárral*

Önálló raszteres felületként jeleníthető meg a digitalizált térkép kézzel rajzolt és feliratozott felülete, amely kis időbeli eltolódással (1872) tartalmazza az alaptérképen is megjelenített információkon túl a zöldterületek (park, fa, cserje), a közterületeken lévő jellegzetes építmények (közkút, közvilágítás, járdavonalak) és a telektulajdonosok adatait is.³⁵

³⁵ A két adatfelvétel közötti változások esetén a népszámlálás adatait vettük alapul.

A Nagytemplom és környezete a kéziratos térkép raszteres felületén³⁶

Az alaptérkép telkeihez, illetve a telkeken lévő lakásokhoz rendeltük hozzá a népességi felvételi adatokat, ami lehetővé tesz telkenkénti, háztartásonkénti, személyenkénti, illetve azok relációjában történő összefüggésekre való lekérdezést. A lekérdezés eredménye adattáblában való rögzítés mellett megjeleníthető az alaptérképen (mapping). A térinformatikai szoftver pedig térből indított és térbeli relációiban meghatározott összefüggéseiben is enged vizsgálódást – amelyek közül a történeti kutatóknak is leginkább hasznos a denzitás (meghatározott területen talált gyakoriság) mérése és vizualizációja.

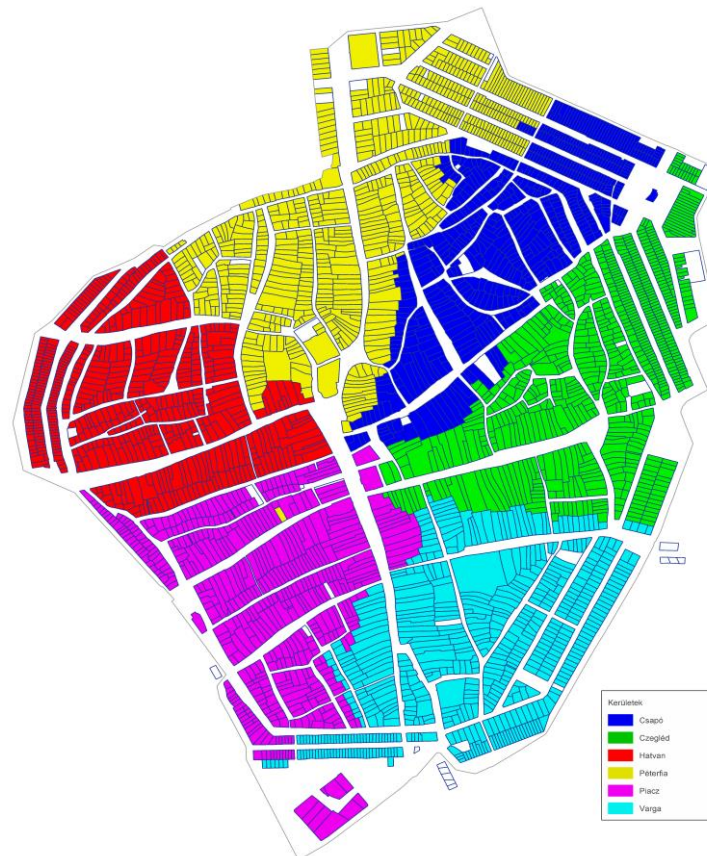
A város beligazgatása és a választási kerületek kialakítása szempontjából játszott szerepe szerint a város hat 'derék', vagyis jelentős utca köré szerveződött. A derék utcák neveit viselő kerületek mindegyike hagyományos belső igazgatási és rendészeti feladatokat is ellátó 'tizedekre' támaszkodott, a belső városban kerületenként öt, összesen harminc – a korábbi belső várostra kívülről tapadó – új osztású telket 11 külső tizedbe szervezték, amelyek mindegyike elnevezésében és telekszámolásában szervesen kapcsolódott a belső kerületéhez.

A házsámozás 1. számmal a városháza épületénél kezdődött, a Cegléd utca északi oldalán, a Csapó utcai városrészen, a Péterfián, a Hatvan, a Piac, majd a Varga utcán/városrészen keresztül tért vissza egy nagy kört leírva a Cegléd kerületéhez, és folytatódott a külvárosi tizedekben. A város az 1898-as rendezés után

³⁶ A kéziratos térkép leolvasható kéziratos információi, színezése jól hasznosíthatóak voltak a népszámlálási adatok forráskritikájában, időnkénti kiegészítésekben.

tért vissza az 1845 előtt is használt módszerhez, az utcánként előlről kezdődő házszámozáshoz.³⁷

Debrecen kerületei 1870

A telek és háztartás szintű, vagy a térből indítható, tetszőlegesen kijelölt területre vonatkozó lekérdezések miatt a kerületek szerinti vizsgálatnak kisebb a jelentősége, a szakirodalomban az adat-aggregáció miatt ennek a megközelítésnek

³⁷ Debrecen utcaneveiről és az utcanévadási szokásokról: BALOGH LÁSZLÓ: *Debrecen város utcanévkatasztere*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 30. Debrecen, 2007. Utcákról és házszámozásról: KOVÁCS ILONA, *Debrecen város telkeinek és háza-inak 1845. évi összeírása*. HBm Levéltár Évkönyve XXXII. (2011)

van kialakult módszertana és vannak összehasonlítható vizsgálatra figyelembe vehető eredményei.³⁸

Debrecen jellegzetes alföldi mezővárosból kifejlődött település képét mutatta 1870-ben is, a földszintes épületek tengeréből csupán a templomok tornyai, kis-számú emeletes építmény tömbje, a belső területek malomsziluetttjei és a külsőségen füstölő néhány gyárképmény emelkedett ki. 87 kivétellel a debreceni épületek földszintesek voltak, a 81 egyemeletes, a 4 kétemeletes épület többsége a belső város magjában tömörült, ami ebből a szempontból is a nagyvárosiasodás (city) beindulását, de sajátos lehatároltságát, szűkkörűségét is mutatja.³⁹ A két magasabb építmény egyike, a népszámlálási adatlapon 1062. telken bejegyzett, a „Reformátusok Debreceni Főiskolája” néven szerepelt, a földszint fölötti három emeleten 1 imaházat, 25 tantermet és 7 könyvtári helyiséget jegyeztek fel. A főiskola igazgatóján túl 111 tanulót vettek számba a kollégium szobáiban.⁴⁰

A 20. telekszámom bejegyzett másik háromemeletes épület bejegyzésében pedig a szerény „városi színház” megnevezés búj meg. Az akkor fél évtizede, 1865. október 7-én a Bánk Bán előadásával megnyílt ’állandó városi közsínház’⁴¹ a város egyik kiemelkedő, díszes, reprezentatív épülete lett, bizonyítékként a címisek

³⁸ Gyáni Gábor 1995-ben, a disszimilációs index és hasonló megközelítések hiányosságaként róttá fel, hogy nem képesek a kerületeknél kisebb területi egységekre korlátozódó jelenségek kimutatására. „Kimutatásukhoz más forrásokra, s finomabb elemzési módszerekre lesz szükség.” – írta Gyáni. GYÁNI GÁBOR 1995: *Etnicitás és akkulturáció a századfordulás Budapesten*. Régió (6.) 1–2. 101–113. p. LADÁNYI JÁNOS, *A zsidó népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között*. In: KOVÁCS ANDRÁS (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. Budapest, 2002. 77–100. LADÁNYI JÁNOS, *A lakóhelyi szegregáció változó formái Budapesten*. In: ENYEDI GYÖRGY (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2007. KOVÁCS ALAJOS: *Debrecen lakosságának összetétele*. Magyar Statisztikai Szemle, 1927/5. SZÉLPÁL LÍVIA: *A Tale of Two Hungarian Cities: The Making and Reading of Modern Debrecen and Szeged 1850–1914*.

³⁹ MAZSU JÁNOS, *Urbanizáció és dezurbanizáció. Debrecen városiasodása a századforduló évtizedeiben*. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Debrecen, 1995. 193–211. TIMÁR LAJOS, *Vidéki városiak – Debrecen társadalma 1920–1944*. Budapest, 1993.

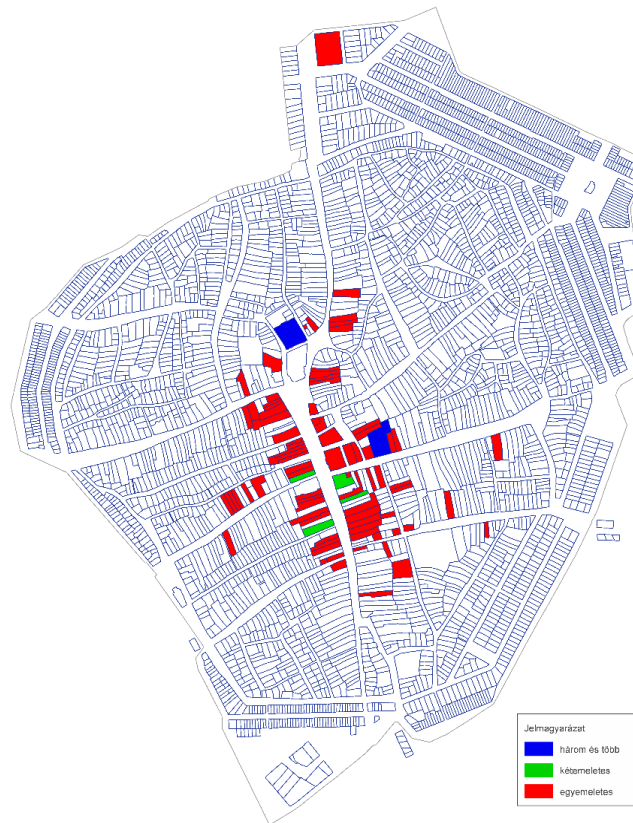
⁴⁰ A lakosként bejegyzett kollégiumi diákok többsége nem debreceni születésű lévén, erőteljesen torzítja a lakósűrűsége (denzitás) vonatkozó lekérdezéseket, hasonlóan az 1. telken bejegyzett városháza tömlöcében felvett rabok számának torzító hatásához, amit a lekérdezések értékelésnél minden esetben figyelembe kell venni.

⁴¹ Jókai Mór prólogusával, majd Katona József Bánk bánjának ünnepi előadásával. A Prólógust Jókainé Laborfalvy Róza adta elő, ugyanő játszotta Gertrudis szerepét, míg Bánk bánt Molnár György, Peturt Rónay Gyula, II. Endrét Együd István alakította.

kultúra iránti igényességének, no meg annak, hogy ’tellik’.⁴² A városi színház épületében két szolgálati lakást is feltüntettek, egyikben a színházi felügyelő lakott feleségével és a színház özvegy könyvtárosával, a másikban pedig a kor kedvelt helyi színésze, Szabó József.

Az 1603. számú telken bejegyzett Református Nagytemplomot, amely külső méretre magasabb volt a 3 emeletesnek bejegyzettekénél, földszintes épületként vette a népszámlálási biztos jegyzékbe, az egyetlen lakást, a toronyőrök lakóhelyét, pedig ’toronyban’ illetve ’padláson’ besorolással illették. Az már csak érdekesség, hogy a felvétel idején az egyetlen toronyőrt éppen Nyilas Mihálynak hívták.⁴³

Földszintes és emeletes épületek Debrecenben 1870

⁴² BÉNYEI JÓZSEF, *Debreceni színházművészek, 1798–2000*; Debrecen, 2012

⁴³ Nyilas Mihály toronyőr-harangozó 1870-ben 56 éves nős ember volt, analfabéta.

Nincs adatunk arra, hogy az összeírás után 20 évvel, 1890-ben, 11 éves kisdíakként a Kollégiumba került Móricz Zsigmond miért éppen ezt a nevet választotta évtizedekkel később írt regénye főszereplőjének nevéül.

TULAJDONVISZONYOK – HÁZAK ÉS TULAJDONOSOK

1) Debrecen lakott belterületén 1849-ig csak debreceni polgárjoggal rendelkezők birtokolhattak házhelyet (belső telek), a polgárjoggal nem rendelkezők a „hátsó fertályon”⁴⁴ kaphattak lakást a tulajdonos cívistől. 1840-ben az izraelita felekezetűek megkapták a beköltözés törvényes lehetőségét,⁴⁵ de ez számukra sem járt együtt azonnal a tulajdonszerzés jogával, az 1860. február 18-i császári rendelet és az októberi Országbírói Értekezlet intézkedései következtében egy rövid átmeneti időre kinyílt a tulajdonszerzés kapuja, de érdemben csak a kiegyezés hozta meg a jogegyenlőséggel a tulajdonszerzés jogát felekezetre vagy egyéb szempontra való tekintet nélkül.⁴⁶

2) A cívisváros társadalmi hierarchiájában a teljes jogú, tulajdonnal bírható polgár jelentette a „felső osztály”-t, a belterületi zsellérek, és a még náluk is korlátozottabb jogokkal bíró ’sorompón kívül’ lakók jelentették az alsóbb osztályokat.

3) 1849 után közel egy évtizedig továbbra is a debreceni polgárjog megszerzése biztosíthatott egyenes utat a tulajdonszerzésre bármely más, nem kiváltságos közösséghez tartozónak. Debrecenben az 1850-es években ez a jogszokás lassan elenyészett, de a betelepülők szigorú intézményes szűrése továbbra is fennmaradt.⁴⁷

4) Tényleges tulajdonszerzésre belterületi ingatlan esetén így Debrecenben 1870-ig – az előbb említett csatorna kivételével – csak két-három év állt rendelkezésre, bár „zsebszerződések” megkötéséről már korábban is híresztelések terjedtek, főleg olyan telkekkel kapcsolatban, amelyekre cívisek a nagyvásárok közötti időre áruelhelyezésre nagyvásárosok, vagy a sámsoni zsidó házalók áruinak helybeni tárolására kötöttek bérleti szerződést.⁴⁸

5) A népszámlálás idejére a ’sorompón belüli’ házasingatlanok tulajdonosairól biztosan azt állíthatjuk, hogy valamivel több, mint háromnegyedük (76%) volt cívis, Debrecenben született. 227 ingatlan (7%) tulajdonosa természetes személy volt ugyan, de nem lakott Debrecenben, nem tudjuk, hogy ingatlanjukat még korábban debreceni polgárként szerezték-e. Közülük 41 telek tulajdonosi rovatában megnevezésként a korábbi tulajdonos ’örököse/i’ szerepel, ők név nélkül biztonságga l nem sorolhatók a debreceni születésűek közé, bár többségük esetében ez

⁴⁴ Debreceni városi legenda szerint a cívis gazda kapujában állva hallgatta meg a diákféle öltözékű fiatalúr kérdését, hogy a kollégium nagytiszteletű professzorát hol találja. A cívis gazda válasza: *a lakót ott a hátsó fertályon megtalálja.*

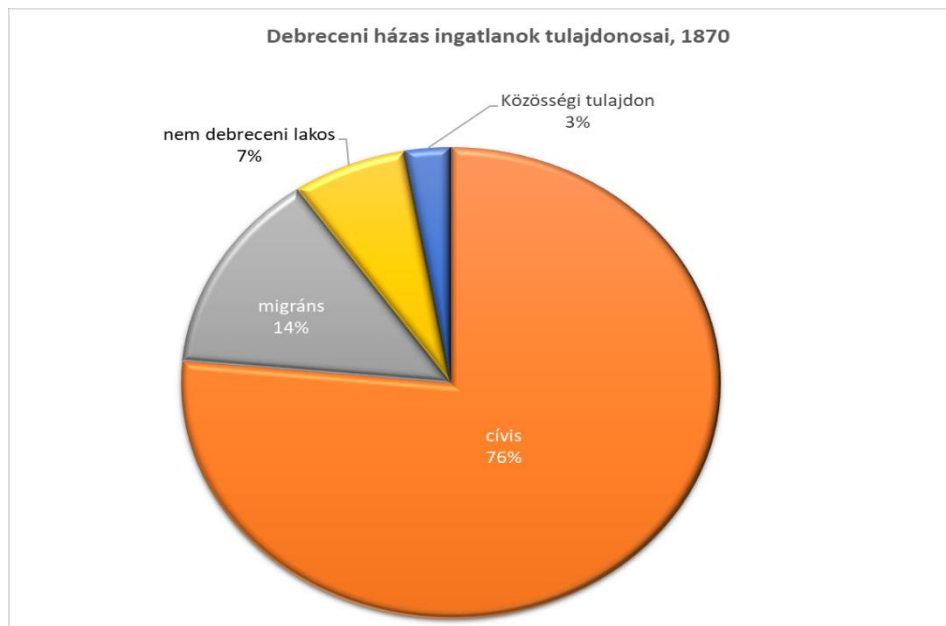
⁴⁵ 1840. évi törvény 29. törvénycikk, SZABÓ ISTVÁN, 1927, ZOLTAI LAJOS, 1934.

⁴⁶ Az egyéni tulajdonszerzéstől eltérően a tekintetes város valamely közösség méltányos ingatlanhoz jutását már korábban is lehetővé tette, ilyen volt a beköltöző zsidóság temetőterülethez juttatásának hírhedtté vált esete 1842-ben.

⁴⁷ SZABÓ ISTVÁN, 1927.

⁴⁸ Uo.

valószínűsíthető. A tulajdonosok 14%-a született Debrecenen kívül és vásárolt ingatlant két évtized alatt – de leginkább a kiegyezést követő rövid időszakban – a cívisvárosban. Egészében a házas ingatlanok közel egyötödére tehető tulajdonosváltás igen jelentős mozgásnak tekinthető az 1848, illetve 1867 óta eltelt rövid időszakhoz képest.

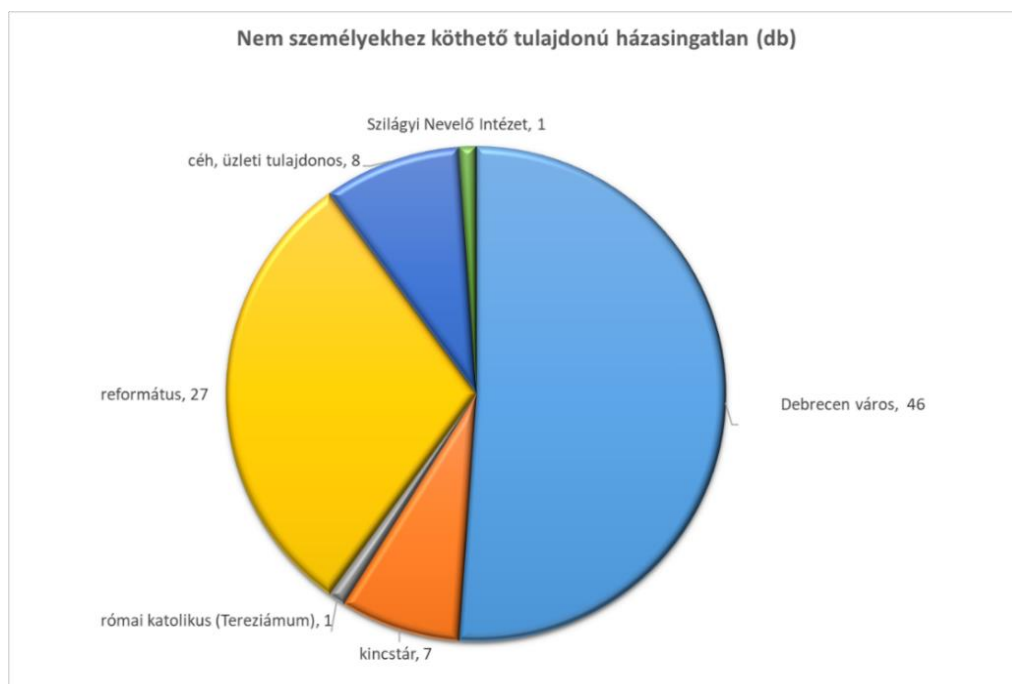

További 3% (90 telek) vagy a város, az állam, vagy az egyházak, illetve az üzleti vállalkozások tulajdonában volt. A legnagyobb közülük maga a tekintetes város volt (46), épületei a városházával kezdődően ispotály, katonai kórház, csordásház, kántortanítói lakás funkcióban, vagy éppen a híres Bika Szállóként szolgálták a közösséget. Debrecen városának ingatlanai a központi fekvésű városházán és a színházon túl követték a hagyományos térszerkezetre épülő funkciókat, a közösségi feladatok ellátásához igazodó célszerű szórtságot mutattak. A központban elhelyezkedő városi épületek mellett még a korábbi városfalon kívül, dél-nyugati irányban kiépült Ispotály együttese mutatott térszerkezetiileg összekapcsolt tömbszerűséget.

A város másik nagy közösségi birtokosa (27) a református egyház, az eklézsia és más intézményei voltak. A református egyház tulajdonolt a templom- és iskolaépületek mellett lelkészlakként, ispotályként vagy éppen kereskedelmi célúként használt ingatlanokat is. A református ingatlanok már két jól meghatározott központ körül helyezkedtek el, a 'református negyed' a Nagytemplommal, a Kollégium-Főiskolával és a kiszolgáló épületekkel, a 'Kistemplom' a hozzá tartozó

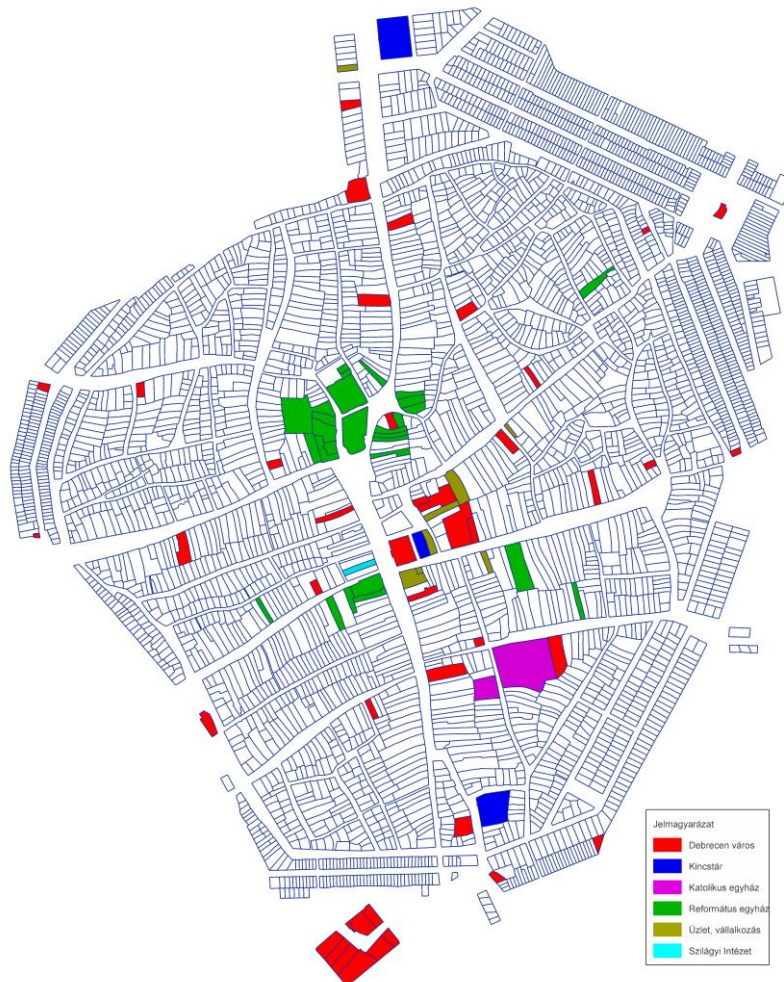
Széchenyi utcai ingatlanokkal, rajtuk kívül szórta a Kossuth utcán iskolaépület, a Szent Anna utcán lakóház, a Veres utcán pedig az Ispotály malomháza volt a református egyházé.

A Magyar Királyi Kincstár tulajdonában (7) adóhivatal, vámraktárak, dohány-beváltó, 'pénzügyér laktanya', vagy a már említett felsőbb gazdasági tanintézet épületei voltak. A Varga utcai katolikus Teréziánus Árva Intézetén kívül a piarista Kegyes Rend birtokaként jegyezték be a Szent Anna utcai 'templom és iskola' épületét is.

A város céhei közül a sertésvágó, a mészáros és a csizmadia bírt saját tulajdonnal, rajtuk kívül a Debreczeni Első Takarékpénztár impozáns banképülete és a Kereskedő Társulat 'kóroda' néven bejegyzett ingatlana működött, mind a szűkebb városközpontban. Ezt a tulajdonosi sort a Szilágyi Nevelő Intézet zárta, Piac utcai, a városházával szemközti ingatlanában alapfunkciója mellett gyógyszertár és ecetgyár is helyet kapott.

A nem személyek tulajdonában lévő ingatlanok térbeli mintázata

Az adatok elemzése azt mutatja, hogy a betelepedés egyik – bár szűkebb csatornájú – módzata az ingatlanvásárlás volt. A belterületi házas ingatlanok 15–18%-a került a nem Debrecenben született beköltözők, vagy éppen a nem a cívisvárosban lakók tulajdonába! A korábbi viszonyokhoz képest ez igen jelentős elmozdulásnak tekinthető. A betelepülés fő csatornájának az ingatlanbérlés bizonyult, a hagyományos cívis mentalitás részévé vált a béreltetésből származó jövedelem komoly megbecsülése. Egyrészt a tulajdonszerzés polgárjoghoz kötöttsége miatt a betelepédési engedélyt igen, de polgárjogot nem kapott kiváltságnélküliek (zsellérek) jutottak így már hagyományosan lakhatáshoz – a cívisök pedig egyszerre olcsó munkaerőhöz és bérleti jövedelemhez –, másrészt a 18. század utolsó

harmadától a nagyvásárok részvevői mutattak növekvő igényt a belső városban és a kertségeken kialakított lakóalkalmatlanságok iránt. A vásározók és a házaló kereskedők a lakáson kívül a vásárok közötti időszakokra raktározási céllal is alakítottak ki szerződéses viszonyt cívisekkel. Az üzleti kölcsönös érdekeltség, a kialakult interperszonális kapcsolatok komoly tanulási folyamatokat indukáltak, amelyekben cívisek és idegenek egymást megismerve közelebb jutottak egymás valamilyen fokú elfogadásához, amely a lakóhelyi szegregációs és szomszédsági viszonyok alakulásában sajátos mintázatokat alakítottak ki. A cívis tulajdonos lakóházát kevés kivétellel a belső telek utcafrontjára építette. A zsellérek vagy a cívis tulajdonos telkén hátul építhettek – ám legfeljebb csak a felépítmény birtokába juthattak –, vagy pedig az utcafronti első lakás után – sok esetben a gazdasági épületek átformálásával – kialakított szegényesebb színvonalú lakásokban bérelhettek szállást. Cívis és 'lakó' – tulajdonos polgár és bérlő hierarchikus viszonya határozta meg 1848 előtt, és a kiváltságrendszer bomlása, szigorúságának enyhülése után is az egy telken együtt lakók szomszédsági viszonyait.

CÍVISEK ÉS MIGRÁNSOK LAKÓHELYI SZEGREGÁCIÓJA

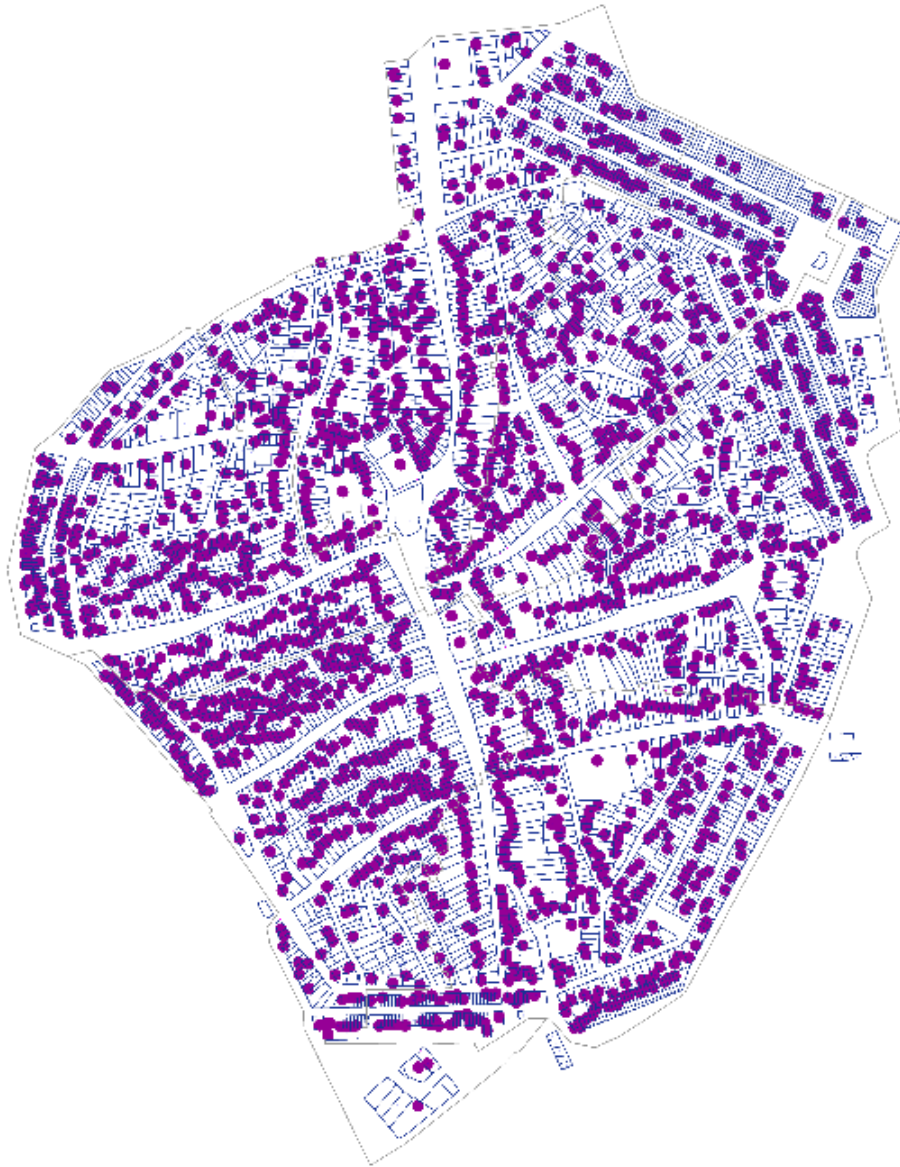
Azt, hogy hova költöztek és valójában hova is költöztek be a cívisvárosba betelepülők, a sajátos cívis tulajdonlási viszonyok mellett az is befolyásolta, hogy semmilyen jogszabály vagy jogszokás nem tiltotta vagy korlátozta a betelepülőket – anyagi lehetőségeiken és más megfontolásaikon túl – lakóhelyük megválasztásában.

Ha azokat a telkeket vesszük szemügyre, amelyeken valamelyik lakásban/ház-tartásban Debrecenben születettek (is) laktak, akkor csak ritka kivételként találunk csak cívisek által nem lakottat (41 telek mindössze) – a lakatlan telkeken túl, amelyeket a lekérdezés eredménye nem érint.

A Debrecenben születettek által lakott telkek Debrecen belterületén, 1870

Hasonlóan szórt, némileg ritkább, csak a várostengelytől nyugatra fekvő Piac és Hatvan utcai kerületekben mutat némi sűrűsödést a bevándorlók által (is) lakott telkek térbeli mintázata.

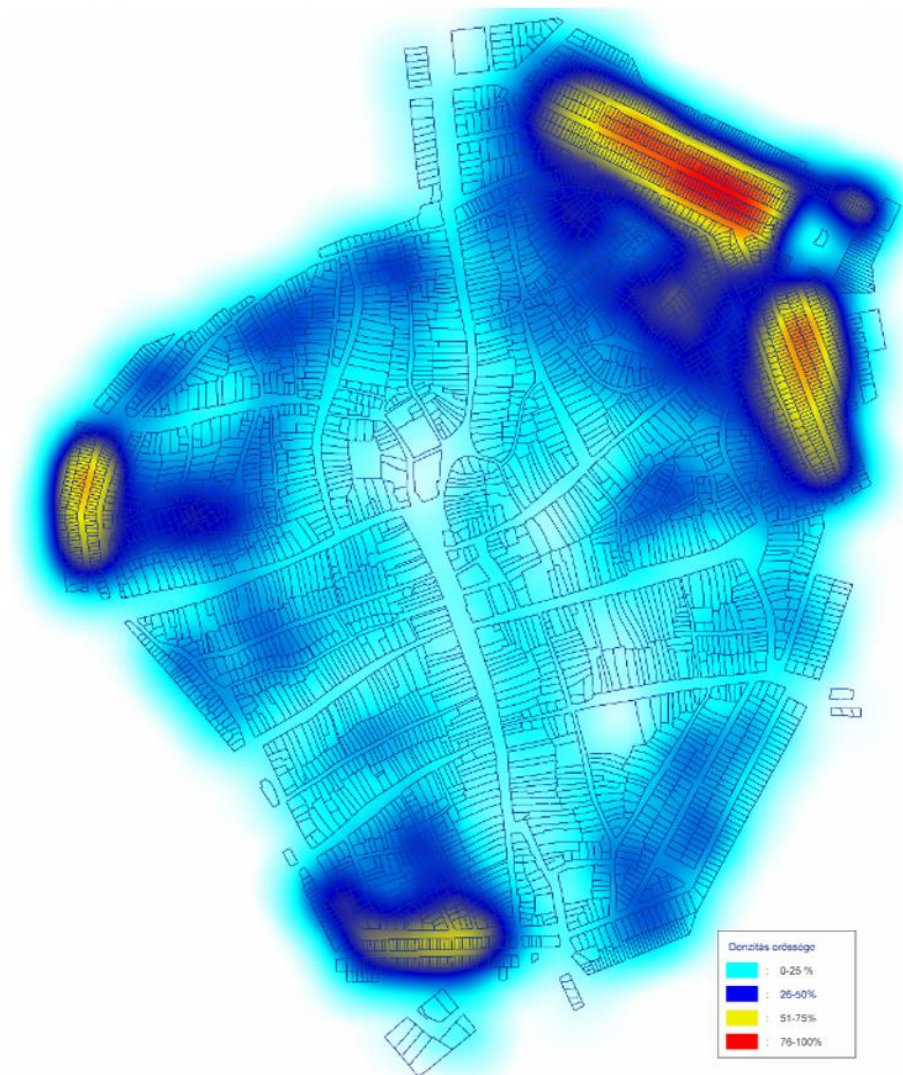
A nem Debrecenben születettek által lakott telkek Debrecen belterületén, 1870

Az igazi meglepetést a kutatónak a lakósűrűség mérése okozza: az adott területre (itt: 150 méteres körben mért lakószám) jutó Debrecenben született lakosok denzitásának mértéke. Ami eddig is feltételezett volt: a belterület peremén osztott újsorosói/hóstáti telkek kisebb mérete és zsúfoltsága önmagában is nagyobb lakósűrűséget okozhatott. Az azonban, hogy ez a feltételezett nagyobb lakósűrűség

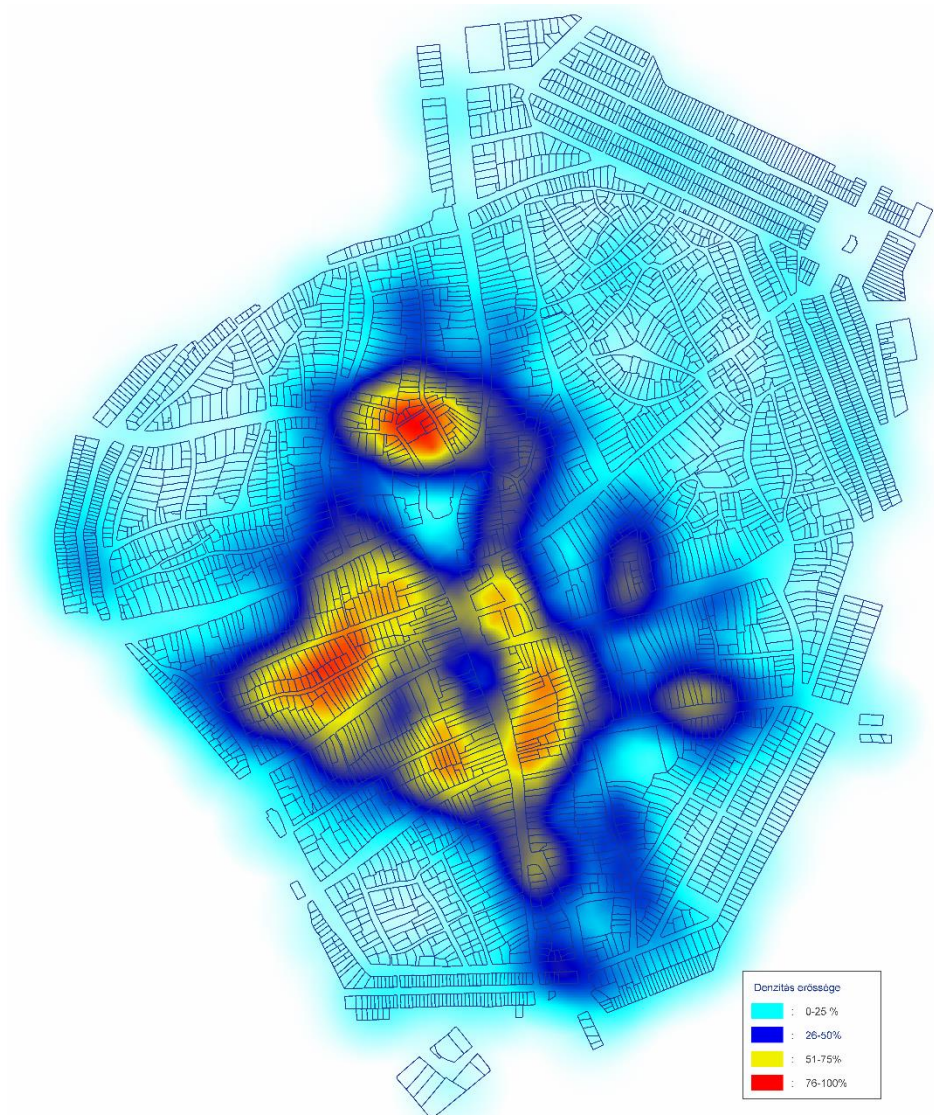
zömében a bennszülött lakosokat jelenti, nem volt a korábbi kutatások alapján feltételezhető.

A debreceni születésű lakosság denzitása Debrecen belterületén, 1870

A másik kevésbé feltételezhető eredményt a betelepültek denzitásának vizsgálata hozta:

A betelepültek lakósűrűsége Debrecen belterületén, 1870

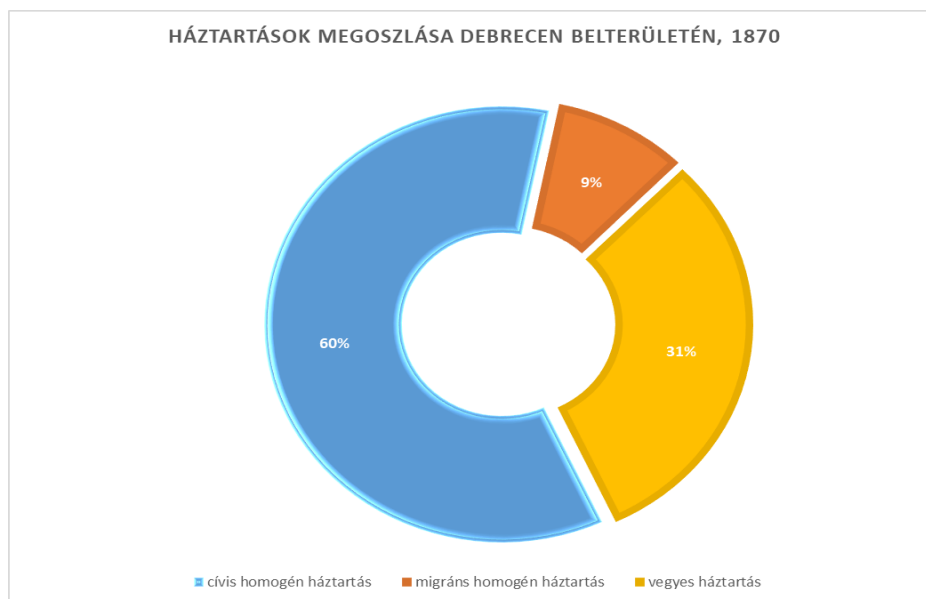
A kétféle denzitás mérése egyértelműen azt mutatja, hogy a bennszülött lakosság egy része fokozatosan kiszorult a város központjából a peremterületekre, az újonnan betelepültek pedig Debrecen átalakuló, városközponti (city) funkciókat erősítő, nagyvárosias jelleget felvevő centrumába igyekeztek. A Nagytemplom mögötti területen a nem debreceni születésűek erős sűrűségét a Kollégiumban felvett tanulók magyarázzák, a Városháza tömlöcében a népszámlálás során felvett nem debreceni rabok is fokozták a városközpontban a lakódenzitást. A bennszülöttek és a betelepültek lakóhelyi szegregációjának mintázata egyértelműen felhívja a figyelmet arra, hogy a további vizsgálatokban számítani kell arra, hogy az ipari modernizáció folyamata együtt járt a hagyományos debreceni társadalom egy jelentős részének marginalizálódásával, míg a modern piaci viszonyok nyújtotta lehetőséget kihasználó szűkebb cívis elithez társult a bevándorlók vagyonos rétege. *A térszerkezeti mintázat olvasata egyértelműen az, hogy a korábbi társadalmi tagozódás választóvonalai a polgárjoggal rendelkező kiváltságos debreceni polgárság-zsellérek-külterületi lakosok szerkezetéről a modernizációs folyamatban áttolódtak a piaci viszonyokhoz alkalmazkodni tudó, vagyonosodó, a városi pozíciókat elfoglaló cívis elit, a bevándorló társadalom új üzleti elitje, és a tömegesen marginalizálódó bennszülött debreceni társadalmi többség, és a hozzá hasonló helyzetű bevándorló családok közé.*

A befogadó és bevándorló társadalom nem egységes tömbként állt egymással szemközt. Miközben a korabeli rendszerváltás következtében a differenciálódás átalakította, polarizálta a hagyományos debreceni társadalmat, hasonló szegmentált szociális tömbösödés figyelhető meg a bevándorlók viszonyaiban is. Vagyonos elitje(ik) belterületi ingatlant vásárolt(ak), saját vállalkozást alapítva illeszkedett(tek) a regionális piaci központi szerepben erősödő Debrecen szerkezetébe, a többség pedig bérlőként, a 'hátsó fertályon' talált lakhatást a cívis város lakóterében, társulva a debreceni társadalom elit alatti rétegeihez.⁴⁹

⁴⁹ WINTLE MICHAEL, *Oszloposodás, konzociáció és vertikális pluralizmus újraértelmezése a holland példán: egy európai megközelítés*. Politikatudományi Szemle, 3, 2002. 99–114. – J. E. ELLEMERS, *Pillarization as a process of modernization*. Acta Politica, XIX. 1. (1984) 129–145. – MARLOU SCHROVER, *Pillarization, multiculturalism and cultural freezing. Dutch migration history and the enforcement of essentialist ideas*. BMGN-Low Countries Historical Review, 2010. 329–354.

CÍVIS – BEVÁNDORLÓ EGYÜTTÉLÉS: LAKÁSOK/HÁZTARTÁSOK ÉS SZOMSZÉDSÁGI VISZONYOK

A fenti értelmezést erősíti a háztartásszerkezeti és szomszédsági viszonyok alakulásának áttekintése is.

A homogén tömbszerűség felbomlásának folyamata igen előrehaladottnak látszik a háztartásokban élők szerkezetének vizsgálatából a háztartástagok születési helye szempontjából. A csupán debreceni születésűeket tartalmazó háztartások aránya a népszámlálás idején már 60%-ra süllyedt, a homogén betelepülő háztartásoké 9%. Azon háztartások aránya, amelyekben Debrecenben és Debrecenen kívül születettek együtt éltek, így meghaladta a 30%-ot.

A homogén háztartások térbeli mintázata (mindazon telkek, amelyen homogén háztartások voltak találhatóak) nem mutat jellegzetes eltérést a betelepülők és bennszülöttek lakósűrűségi adatainak vizsgálatához képest, azt erősíti meg. A cíviss homogén háztartások a városmagtól kifelé mutatnak tömbszerű sűrűsödést, a migránsoké szórtnak a belváros felé mutató tendenciát rajzol ki.

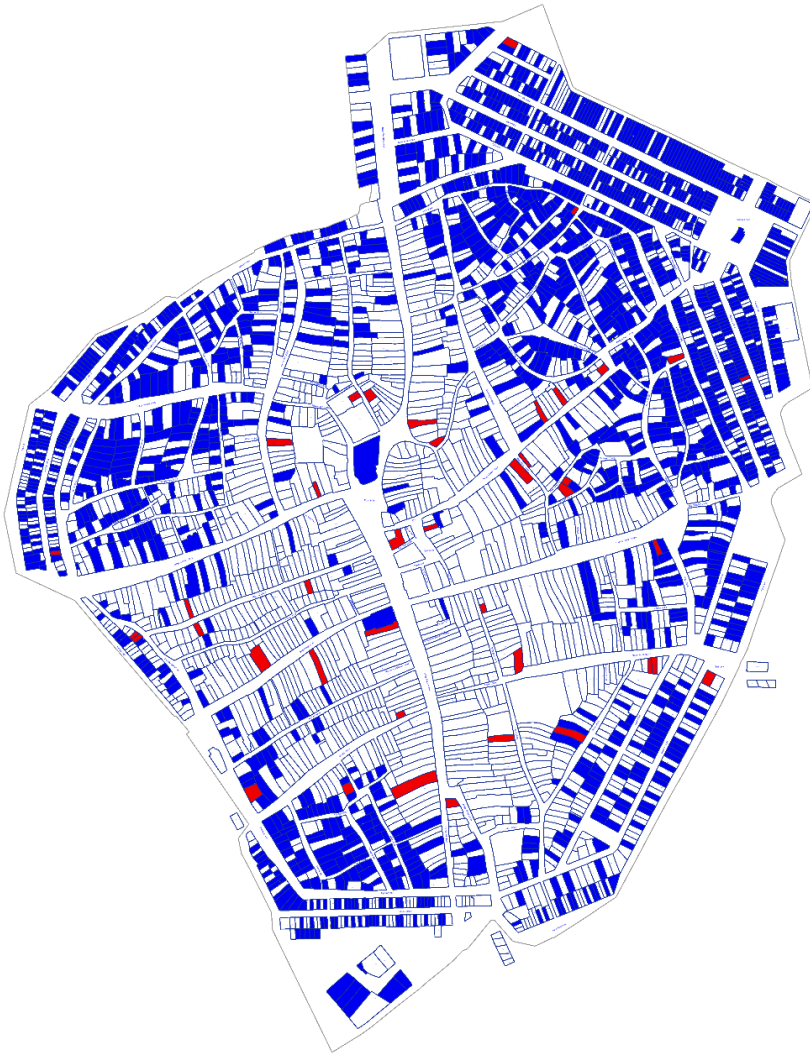
Ha nem háztartásonként, hanem telkenként vizsgáljuk, hogyan alakultak a szomszédsági viszonyok Debrecenben, azt találjuk, hogy 1693 telken, a lakott telkek kevesebb, mint felén találhatóak homogén – telken belüli bevándorlók nélküli – háztartásokat. A tisztán bevándorlók lakta telkek száma pedig mindössze 41 volt, többségében az ingatlant is megvásárló vagyonos betelepülőkkel. A befo-

gadó és a bevándorló társadalom többsége vagy szomszédsági, vagy pedig háztartáson belüli viszonyban közvetlen kapcsolatba, társadalmi érintkezésbe került egymással.

*Debreceni (zöld) és betelepült homogén (piros) háztartások elhelyezkedése
Debrecen belterületén, 1870*

*Kizárólag debreceniek (kék) és kizárólag bevándoroltak (piros) lakta telkek
Debrecen belterületén, 1870*

HOGYAN ALAKULTAK A BETELEPEDÉSSSEL A FELEKEZETI VISZONYOK A 'KÁLVINISTA RÓMÁ'-BAN?

Debrecen számára a szabad királyi városi jog adományozásának egyik feltétele volt a római katolikus felekezethez tartozók betelepedésének engedélyezése.⁵⁰ A Habsburg kormányzat mindenkor nagy figyelemmel kísérte a katolikus betelepődést és a felekezethez tartozók jogainak érvényesülését. Más felekezetekhez tartozók 1693 után is részben törvényi tilalom, részben a város kiváltságai és szokásjogai miatt is csak kivételesen és esetenként költözhettek a belső városba. 1840 után a tilalom eltörlése miatt indulhatott meg a többi felekezethez tartozók betelepődése, először még továbbra is a polgárjog megszerzésével, majd lazuló, de a betelepíteni szándékozók ellenőrző engedélyezési mechanizmus működésével.⁵¹

Felekezeti viszonyok születési hely szerint Debrecenben, 1870

Felekezetek	cívis	cívis%	migráns	migráns%
Adventista	9	0,03	46	0,53
Római katolikus	1496	5,26	2612	29,86
Görögkatolikus	37	0,13	229	2,62
Görög keleti (ortodox)	5	0,01	34	0,38
Evangélikus	105	0,36	350	4,01
Református	26264	92,27	4257	48,67
Izraelita	545	1,91	1256	14,36
Unitárius	0	0	2	0,02
Egyéb vallású	1	0,01	0	0
Összesen	28462	100%	8746	100%

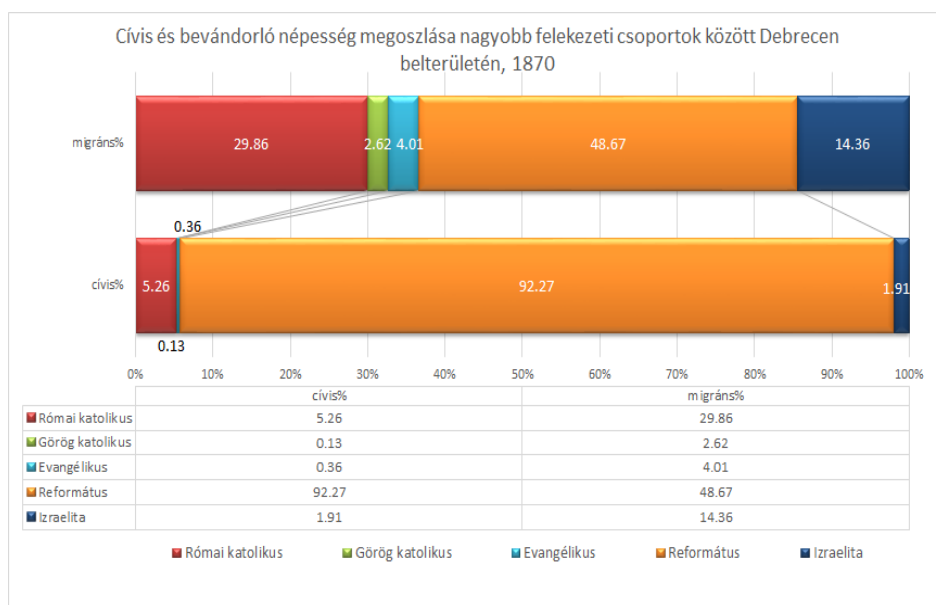
A kisebb felekezetek (adventista, unitárius, görög keleti) csak csekély mértékben fordultak elő mind a cívis, mind a bevándorló népességben, inkább csak érdekesség, hogy egy 'sula hitű' is szerepelt a népszámlálás összeírtjai között.⁵² A Debrecenben születettek között masszív, több mint kilenc tizednyi többséget tettek ki a kálvinisták, az egyhuszadnyi római katolikus és 2%-nyi izraelita mellett

⁵⁰ BALOGH ISTVÁN, *Debrecen 1693. évi kiváltságolása*. Történeti Tanulmányok II. Debrecen, 1993. /1995/ 15–22. Szabad Királyi Város Debrecen 1693. Utószó: Balogh István, Fotók: Oláh Tibor. Debrecen, 1993. Csokonai K. 63. Borítócím: *300 éve Szabad Királyi Város Debrecen, 1693–1993*. (Az oklevél hasonmása, latin szövege és magyar fordítása.)

⁵¹ SZABÓ ISTVÁN, 1927, ZOLTAI, 1934.

⁵² A táblázatban egyéb hit néven jelöltem azoknak a csoportját, amelynek tagjai nem tartoztak az elismert/bevett vallások közé. A forrásban „sula hitűnek” nevezettre vonatkozóan egyébként semmilyen információt nem sikerült fellelni, lehetséges, hogy a bejegyzés félreértés/félrehallás eredménye.

105 fős evangélikus és 37 görögkatolikus élt a városban. A betelepültek között már jelentősen eltérő viszonyokat találunk: relatív többségben ugyan, de kevesebb, mint a felük református, közel 30% római katolikus, és 15%-ot közelít köztük az izraelita felekezetűek aránya.

A felekezeti viszonyok elmozdulása, valamint a betelepültek képviselte változási irányokon és arányokon túl semmit nem tudunk megállapítani a népszámlálási felvételi adatokból az etnikai (jobban mondva az anyanyelvnek vallott nyelv szerinti) viszonyokról, hiszen az 1869. évi népszámlálás tudatosan nem foglalkozott ezeknek az adatoknak a gyűjtésével.⁵³

Egy évtizeddel később, az 1880-es adatgyűjtések városi összegzéséből emelte ki Zelizi Dániel kötetében, hogy az idegen nyelvűek száma akkor sem volt több mint 1802 fő a 49320 fős teljes debreceni népességből.⁵⁴ Jelentősebb számban a német anyanyelvűek (772 fő) és a 'tót'-ok (202 fő) voltak a nem magyar népességben.

⁵³ KELETI KÁROLY, 1871.

⁵⁴ Zelizi Dániel szerint, ha a beszélni egyáltalán nem tudókat leszámítjuk, a népesség 99,75%-a magyar, ez mutatja, Debrecen „mennyire tős-gyökeres magyar város”. ZELIZY DÁNIEL, *Debrecen város egyetemese leírása*. Debrecen. 1882. 247–248.

EGY ESETVIZSGÁLAT ÉS TANULSÁGAI – ZSIDÓ BETELEPEDÉS DEBRECENBE.⁵⁵

Honnan érkeztek? – A Debrecenbe irányult zsidó letelepedés vonzáskörzete

Az adatbázis alapjául szolgáló népszámlálásban a népesség születésére vonatkozó adatok felvételére is szolgált rovat. A zsidó népesség adatainak felvétele során azonban a születési hely megjelölésekor számos hibalehetőség adódott: az elírásokon és a helységnevek korabeli névváriánsain túl bizonytalansági tényező volt az is, hogy az adatközlő nem, vagy nem jól ismerte a település magyar nevét, nem ismerte a területi (megyei vagy kerületi) hovatartozását. Így előfordult, hogy több megyében is megtalálható településnevek azonosításával kellett bíbelődni, vagy pedig nagyobb területi egységekbe, például országokba/országrészekbe sorolással volt célszerű a származás és migráció trendjeinek kiszámítása. Az születési adatok azonosításában és/vagy pontosításában jól használhatóak voltak Fényes Elek geográfiai szótára és a népszámlálások helységnévtárai, amelyek többségét már a webes hálózaton keresztül is el lehet érni.⁵⁶

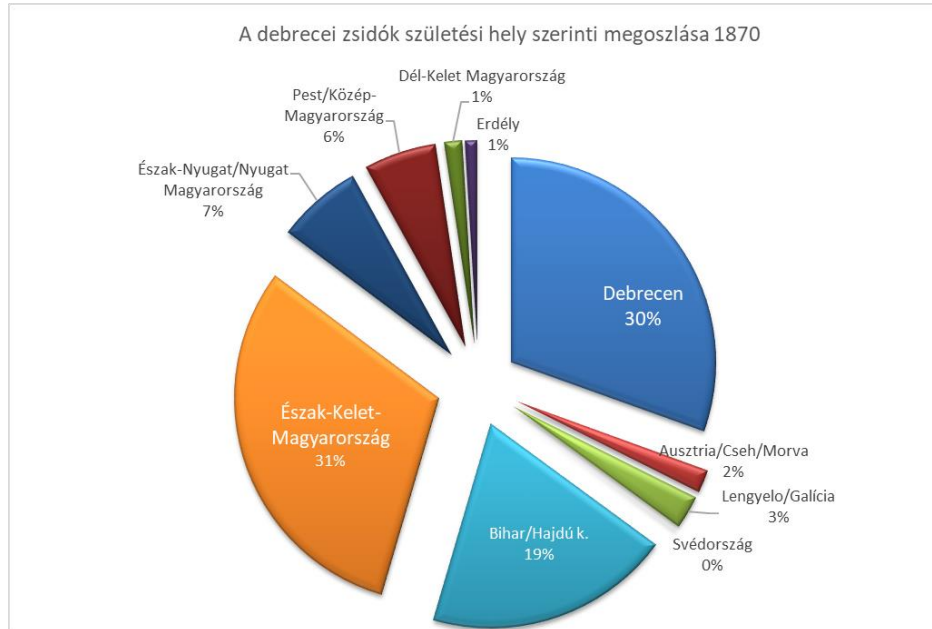
A személyenként megadott születési helyek fontos azonosító információt jelentenek a bevándorlás kibocsátó területeinek azonosításában, de nem adnak önmagukban támpontot a vándorlás közbülső, és esetenként sokkal több tartózkodási időt jelentő pontjaira. Ezen a korláton azonban az adatbázisra támaszkodva úgy lehet túllépni, hogy a személyi alapú vizsgálatok után, a családok egyedi vizsgálatával fedjük fel – a gyerekek születési helyein keresztül –, hogy melyek voltak és mennyi ideig, a Debrecenig vezető vándorlás közbülső állomásai. Ezt egyrészt valamennyi családra vonatkozóan el lehet végezni, másrészt már felveti az elemzések száma miatt az átfogóbb, áttekintő összegzés módszertani kérdéseit. A terjedelmi korlátok miatt ezekből az elemzésekből csak sajátosnak tartott példákat emelünk ki.

A fentebb említett azonosító eljárásokkal *az 1870-ben belterületen lakó 1821 fő izraelita vallású debreceniből 1808 születési helyét sikerült legalább ország/ország részhez sorolható módon azonosítani*, mindössze 13 fő (0,7%) születési helye maradt teljes homályban.⁵⁷ Az 1808 azonosított születési helyű zsidó lakos jelenti e szempontú további számításainkban a 100%-ot.

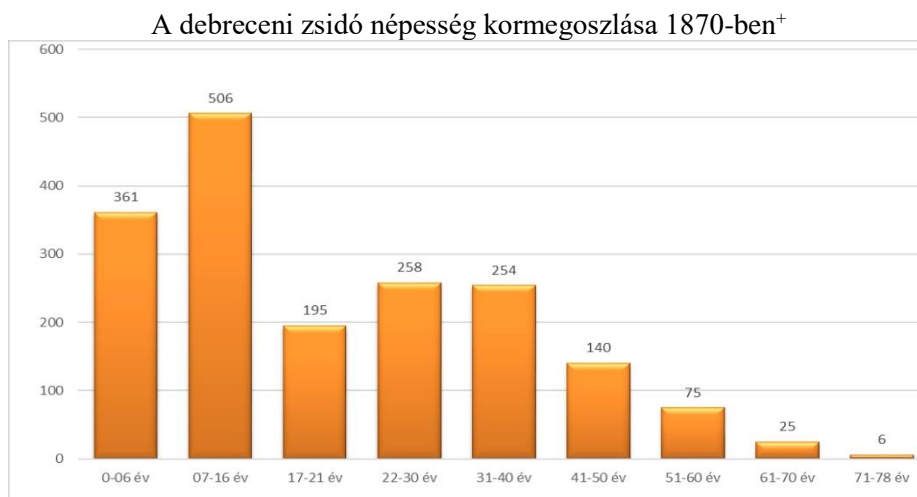
⁵⁵ MAZSU JÁNOS, 2012.

⁵⁶ FÉNYES ELEK, *Magyarország geográfiai szótára*. Pesten, 1851. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyves/> Magyarország helységnévtára 1873. http://konyvtar.ksh.hu/digitalizalt_anyagok/helysegnevtar/1873/index.html. SZABÓ M. ATTILA, Erdélyi és moldvai helységnévtár. <http://szabo.adatbank.transindex.ro/>

⁵⁷ A DTTTA1870 adatbázis 2.0, 2012

Az első szembeötlő tényező, hogy három évtizeddel a betelepülés hivatalos engedélyezése után, a debreceni zsidó lakosság már közel harmada (552 fő, 30,5%) nevezte meg születési helyeként Debrecent. E mögött elsősorban a debreceni zsidó népesség kormegoszlása áll: az 1821 lakos átlagos életkora 8.3 év volt, a legnépesebbek pedig a legfiatalabb korcsoportok voltak, 30 év alatti volt a zsidó debreceniek közel háromnegyede (1320 fő, 72,5%).

⁺ Belterület, a korcsoportok tagolása az iskoláztatási számításokra alkalmasság szempontjai szerint készült.

Csupán érdekesség, hogy a három legidősebb debreceni zsidó lakos 78 éves volt, mindhárman Hajdúsámsonban születtek és közülük kettő férj és feleség volt, egy „piparezező” mester és neje. Kilencen viszont a harminc év fölötti lakosok közül is debreceni születésűnek vallották magukat, e bevallások szerint már a betelepedést engedélyező 1840. évi 29. tc. előtt debreceni lakosok voltak. Közülük a legidősebbek: Steinfeld Antal, a dúsgazdag földbirtokos 50, Fónyi Ignácz bérkocsis 48, Steinfeld Ignácz kereskedő pedig bevallása szerint 47 évvel a népszámlálás előtt, és 20–18–17 évvel a betelepelési lehetőséget hozó törvény előtt született Debrecenben.

A születési adatokból a *másik egyértelmű következtetés*, hogy a városban letelepedett zsidóknak csupán egy elenyésző töredéke (88 fő, 4,6%) született külföldön: 33 fő jött Ausztriából és a birodalom cseh és morva területeiről, 48-an Lengyelországot (20) vagy Galíciát (28) jelölték születési helyül, és 2 fő Svédországból érkezett, ez utóbbiak műbútorasztalos inasok.

A *harmadik fontos megállapítás* az, hogy a nyugati országrészből – az „Oberland”-ban születve – telepedtek Debrecenbe 225-en (12,2%), míg Erdélyből és Dél-kelet Magyarországról csupán 42-en (2,38%) származtak.

Vagyis – és ez az elemzés *negyedik megállapítása* – Észak-kelet Magyarországi megyéiből jött a cívisvárosba a Debrecenén kívül születettek döntő többsége, 555 fő (30,7%), míg a várost közvetlenül övező Biharból és a Hajdú kerületből 352-en (19,5%) – köztük a sajátos betelepelési „*kényszerű előváros*”-ban lakó sámsoniak domináltak 175 fő (9,7%).

A városba telepedett zsidó népesség születési adatai egyértelműen bizonyítják, hogy a Debrecenben született következő nemzedékükkel együtt az „Unterland”-i zsidóság adta a debreceni zsidóság domináns hányadát, határozta meg tradícióit, kulturális-vallási kötődését. A 18–19. század fordulóján a város üzleti életében még meghatározó „Oberland”-i, főként pesti-pozsonyi kapcsolat fontos maradt, de számszerűségében kisebbségbe szorult. Az is igazolódott, hogy a lengyel-galíciai zsidó bevándorlás nem első generációban érte Debrecenre. Az 1820-as évektől már Észak-kelet Magyarországon született, „Unterland”-i második generáció többségében a következő lépcsőben, relatív kisebbségében pedig a Debrecenre övező területeken megtelepedve, egy újabb rákövetkező generációshullámban telepedett tovább a cívis városba.

Az egyén alapú, de aggregát makroszerkezeti adatelemzés eredményeinek értelmezése és finomítása csak a *családok szerinti eseti vizsgálatok módszerével* lehetséges. Ez a megközelítés a letelepedő zsidó családok párválasztásának területi vonatkozásaira és a – gyerekek születési idejére és helyére alapozó – letelepedésig vezető pontosabb vándorlási utak felfedésére is alkalmas.

A zsidóság térbeli elhelyezkedésének, lakóhelyi szegregációjának (intra-urban segregation) sajátosságai Debrecenben

Az adatbázis lekérdezésével azt a célt tűztük ki, hogy az 1870. évi állapot elemzésével igazoljuk, cáfoljuk, vagy éppen finomítsuk a betelepedési folyamat diszkrét adatsorainak elemzéséből levont következtetéseinket.

Első kérdésünk a GIS rendszer lehetőségének a kipróbálását is jelentette, hiszen a lakóhelyi szegregációs vizsgálatokban leggyakoribb mutató, a kerületi szegregációs indexnél finomabb megközelítést reméltünk kapni a következő kérdésre: *hol, a város mely telkein laktak a zsidó családok?*

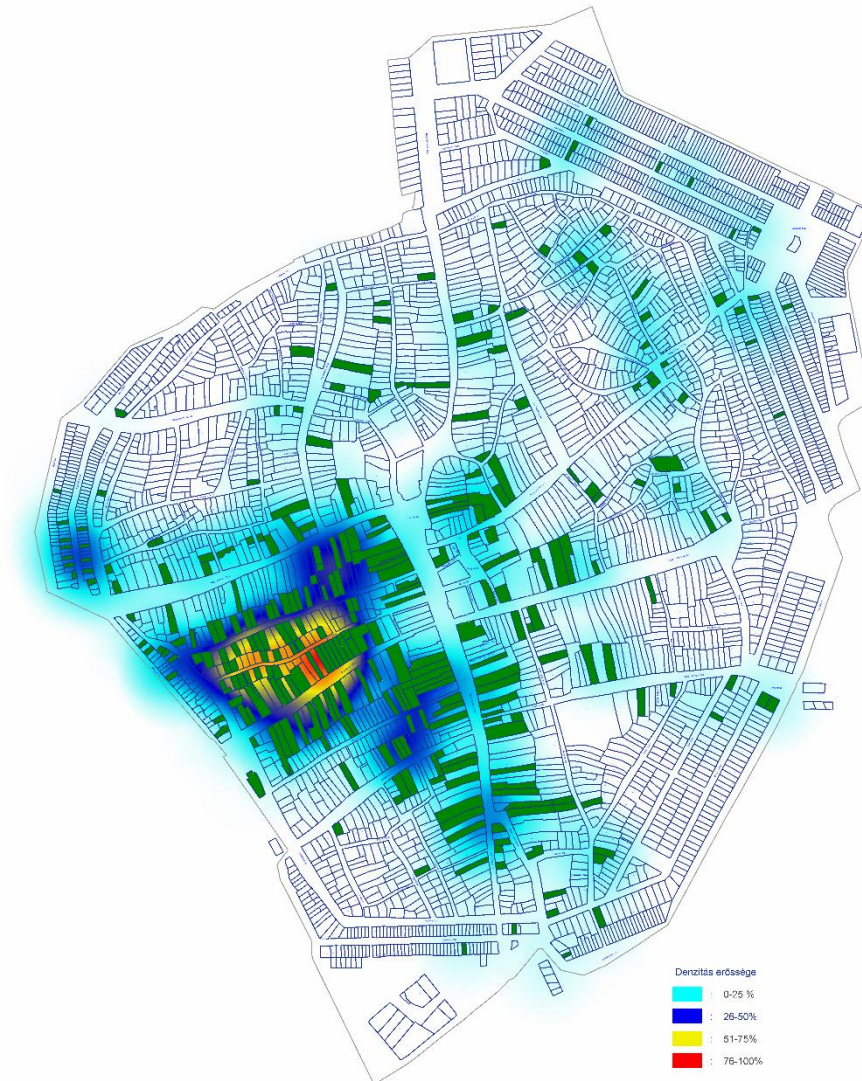
A választ két formában kaphattuk meg. Az első, *listás lekérdezésre* adott válasz a telkek azonosító számának, a házszámnak pontos megjelölésével történt. Az *1821 debreceni zsidó lakos a város belterületének 290 telkén* elhelyezkedő házban lakott, a 3699 belterületi telek 7,8%-án. A *zsidó családok/háztartások száma* (amelyben az 1. sorszámú felvett családfő/háztartásfő izraelita felekezetű) *összesen 340 volt*, közülük 29 esetben női családfőt tüntettek fel az összeírásban. A 340 zsidó háztartáson túl még 29 olyan háztartást lehetett kiszűrni első közelítésben, amelyben nem izraelita volt a családfő, de a más felekezetű családfő háztartásában egy vagy több zsidó alkalmazott, cseléd, esetleg vendég is dolgozott. De két tucatnál több volt az olyan zsidó háztartások száma is, amelyben keresztény alkalmazottat tartottak. Az átlagosnak számítható zsidó háztartás 5–6 fős volt, de még nem volt ritka a 9–11 személyes háztartás sem. A másik oldalon tucatnyi egyszemélyes illetve csupán a házaspárt tartalmazó zsidó háztartás is feltűnt a lekérdezés során.

A lekérdezés *másik eredménye a zsidó háztartások telek szerinti területi elhelyezkedésének vizualizálása* volt. Ezt mutatja a következő oldali térbeli alakzat:

A lekérdezésekre alapozott elsődleges elemzés világosan mutatta azt, amit a betelepedési folyamat egy-egy pontjához kapcsolódott forrásokból is már részlegesen leszűrhattunk:

Debrecenben a zsidóság lakóhelyválasztása – mivel ilyen külső kényszer sem volt – nem vezetett zárt tömbben való kizárólagos együttlakáshoz, 'gettósodáshoz'. A városban a zsidó népesség által lakott ingatlanok terület szerinti elhelyezkedése nem volt egyenletes, két kerület, a Piac és a Hatvan utcai adott otthont a letelepedettek többségének (174 telek), a Varga utca köztes helyzetet foglalt el (41 telek) a többi három kerületben két-két tucatnyi ingatlanban laktak zsidó családok.

A zsidó lakosság által lakott telkek (zöld) és lakósűrűség
Debrecen belterületén, 1870

A további kerületenkénti vizsgálódásnak azonban világosan látszott, hogy nincs értelme, mert a zsidó letelepedés lokalizált területei nem a történetileg kialakult városi kerületek logikáját követték. Így a lakóhelyválasztás kerületeken belüli elhelyezkedésének súlypontjait, illetve a kerülethatárok mentén való tömbösödés lokalizációját a leggyakrabban használatos kerületi szegregációs index számításával inkább elfedtük, mintsem feltártuk és finomítottuk volna. A zsidó

letelepedők által leginkább preferált Nagy Új utca egyik oldala például a Hatvan utcai, a másik pedig a Piac utcai városrészhez tartozott. A Piac utca – nem mint kerület, hanem mint főutca – két oldalán sorjázó, zsidó letelepedettek által lakott telkek többsége pedig három kerület között is megoszlott.

Így a finomítást inkább *utcák szerinti lekérdezéssel* volt célszerű tovább vinni. Ennek eredményeként vált világossá a letelepedés egyik értelmezhető súlypontja: *a zsidók lakta telkek közel 40%-a hat utcán helyezkedett el.*⁵⁸

Közülük minden szempontból kiemelkedett a város főutcája, a Piac utca. Ez a „city” volt a belterületre való telepedés 1840 utáni első hullámában is a legtehetősebb zsidó üzletemberek választásának célpontja, hiszen az itt található épületek lakásai relatíve magas komforttal bírtak, az udvari részeken kialakított műhelyek, gazdasági épületek, az épületek utcai frontján pedig a boltok bérlete – a magasabb bérek ellenére is – vonzóak voltak a széleskörű ismertség, és a főutcára koncentrááló helyi vásárlási szokások miatt. *A legvagyonosabb, társadalmi presztízs és helyi üzleti szempontok alapján is választó zsidó családoknak az 1860-as években is fő célterület maradt a letelepedésben a főutca, az 1870-es népszámlálás szerint 27 ingatlanjában béreltek lakást, üzleti helységeket zsidó letelepedők.*

*Azonos jellegű, és a legnagyobb zsidó lakóhelyi tömbösödés része volt további négy utca, a Kis és Nagy Új utcák, a Hatvan utca és a Széchenyi utca összesen 75 telekkel, amelyhez csatlakozott a korábban külterületi Vendég utca és a Pesti sor, amelyeket a várospalánk 1862-es felszámolásával vontak be véglegesen a város belterületébe. Ez a lakóterület, a városközponttól a volt nyugati városkapukig húzódó terület volt térkapcsolatban a zsidó betelepülésben korábban meghatározó szerepet játszó Külső Vásártérrel, a debreceni nagyvásárok helyszínével. E lakóterület háztulajdonosaival alakult ki személyes és üzleti viszony az áruraktározásra, és a vásárok idejére a szállás biztosítására. Az is megállapítható, hogy a várospalánkon kívül a belterületi tilalom időszakában először kialakult lakásmegoldások a ’hóstatí’ terület alacsony presztízse, a városon belüli üzleti forgalomban játszott csekély szerepe, valamint a kis telekméret, korlátozott lakásszám és lakóterület miatt csak csekély marasztaló erővel bírt. A zsidó családok a külterületi első városi megtelepedés helyét csupán „hídfőállásnak” tekintették, aki tehetett, a városközponthoz közelebb lakóhelyet választott magának.*⁵⁹

⁵⁸ Megoszlásuk: az egymással érintkező Széchenyi utca 30, Nagy Új utca 27, Kis Új utca 17, Hatvan utca 13, a több kerületbe átnyúló főutca, a Piac utca 27, és a zsidó hitközség korai rituális működése szempontjából kiemelkedő szerepet játszott Szent Anna utca 7 telekkel. A belterületbe vont „hídfőállás” – Pesti sor 7, Vendég utca 5 telekkel – úgy tűnik, a beljebb telepedni képtelenek lakóterületévé vált.

⁵⁹ Hasonló hídfőállás jellegű alakzatra hívja fel a figyelmet idegen kereskedők betelepülési folyamatában Derek Keene London, Köln vagy éppen Regensburg esetében. DEREK KEENE: *Introduction. Segregation, Zoning and Assimilation in Medieval Towns.*

Bár sem a letelepedés első hullámaiban, sem pedig a későbbi periódusokban a zárt lakóhelyi tömb, egyfajta gettó kialakulása nem volt jellemző, a négyutcás lakóterületen, illetve annak meghatározható részein már 1870-ben a lakóhelyválasztásában erőteljes zártabbá válás mutatkozott meg: az azonos utca választásán túl a szomszédos, érintkező telkeken való lakásbérlet vált dominánssá. Részben erre a területre esett néhány tucat zsidó család házasingatlan vásárlása is. A város közvélekedésében – mind a mai napig – ezért válhatott ez a terület a zsidó letelepedés jellegzetes és emblematikus lakóterületévé.

A város más kerületeiben, lakóterületein viszonylag egyenletesen szórványos volt a zsidóság letelepedése. Ami megfigyelhető volt még a lakóhelyválasztás területi elhelyezkedésében az, hogy a város belterületének peremterületein, ahol a marginalizálódottak szegénysorai húzódtak – a Pesti sor és a Vendég utca kivételével – igen gyér volt a zsidó népesség jelenléte.

A városban házaló tevékenységük, és a kisvásárokon játszott szerepük miatt 1870-re a cívisváros lakóival már közel évszázados napi kapcsolatban élő sámsoni zsidó családok lakóhelyválasztása sokkal egyenletesebben eloszló volt, mint az egész zsidó letelepedett népességé. Hangsúlyt kapott az ő választásukban is a város nyugati, Külső Vásártérhez kapcsolódó övezete, sőt, közülük került ki a nyugati „hóstáton” ekkor még megragadtak többsége is. Feltűnően kevesebb volt viszont a város belterületi magjába, a legnagyobb presztízsű lakóterületre költözők aránya, a „city”-be telepedett sámsoniak inkább kivételnek tűnhettek. Döntően rájuk volt azonban jellemző a Sámsonhoz vezető út korábbi városi kapujához kapcsolódó észak-nyugati lakóövezetben való lakóhelyválasztás – súlyponttal a Csapó utcai kerületben, ahol az új osztású és kistelkű szegényes lakóházak bérlői is közülük kerültek ki.

Ami azonban a leginkább feltűnő a „sámsoni zsidók” lakóhelyválasztásában, az a térhálós jelleg. Két jól körülhatárolható lakóterület kivételével szinte egyenletes a lakott telkek eloszlása, ami követte a házaló időszakban kialakult „területi leosztódást” a város napi szükségleteinek ellátásában. Több esetben azonosítható volt az a gyakorlat, amelyben a korábbi árulerakatnak, raktárnak bérelt ingatlanrész tulajdonosától, az 1850-es évek végétől, most már lakást bérelve beköltöztek

In: DEREK KEENE – BALAZS NAGY – KATALIN SZENDE (ed.): *Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. 5–6. – Hazai hasonló betelepülési alakzatok: CSÍKI TAMÁS, *A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátossága Észak-, Északkelet-Magyarországon*. Történelmi Tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolc, 1999.
<http://mek.niif.hu/02000/02097/html/csiiki.htm>, – Pest esetében: LADÁNYI JÁNOS, *A zsidó népesség térbeli elhelyezkedésének változásai Budapesten 1870 és 2000 között*. In: KOVÁCS ANDRÁS (szerk.): *Zsidók a mai Magyarországon*. Budapest, 2002. 77–100.

Sámsonból – miközben a sámsoni ingatlant is tovább hasznosították üzleti célokra. Néhány esetben az 1860-as évek elejétől, amikor az ingatlanvásárlás jogsultsága kiterjedt az izraelita népességre, a lakásbérletet követte a teljes ingatlan megvásárlása is.

A debreceni zsidó lakosság denzitás-vizsgálata megerősíti a lakott telkek szerinti vizsgálat megállapításait a *Külső Vásártérrel térkapcsolatos nyugati lakóövezetre, a városmagra és a térhálózatosságra vonatkozóan*. A korábbi megállapítások igazolásán túl világossá vált az is, hogy a városi közösségi emlékezet – valószínűleg a lakósűrűsége vonatkozó tapasztalatok alapján –, helyesen rögzítette a Széchenyi és Hatvan utcák közötti lakóterületet a zsidó betelepedés emblematikus tömbjeként/szomszédságaként. A denzitás vizsgálatának új eredményeként felfedett kisebb lakóterületi egységek, szomszédságok – például a Kis Új utca középső és centrumtól távolabbi szakaszán – *kiugró* lakósűrűségére a leképezés ezen szintjén már nem találunk indokokat.

A betelepülő zsidóság igyekezett túllépni a túlszűfoltta vált peremterületeken, a hídfőállás Pesti sor – Vendég utca kivételével a „hóstatí” külső gyűrűn belül, a már lokalizált övezetekben választott lakóhelyet. Ennek az üzleti tapasztalatokon és gyakorlati megfontolásokon alapuló választáson túl még az is oka volt a befogadói oldalon, hogy a hóstatí szegényes épületek viszonylag kisszámú és kisméretű, legtöbbször egyszobás, teljes komfort nélküli lakások kialakítására voltak csak alkalmasak. Ezeknek a lakásoknak a bérletébe pedig a növekvő számú, tovább szegényedő, korábban zsellér státuszú népesség szorult bele.

A pauperizáció⁶⁰ és a társadalmi valamint lakóterületi marginalizálódás ellenpárja volt a kiegyezés időszakában a gründolási láz által is felértékelt, „city”-sedő szűk belvárosi mag, amely a város főterére, a főutca Nagytemplomtól a Piac utca középső szakaszán betorkolló Miklós – Szent-Anna utca kereszteződéséig tartó szakaszára, és az ide nyíló utcák 100–150 méteres torkolatára terjedt ki. Itt fogtak hozzá a meglévő házak funkcionális átalakításához és korszerűsítéséhez, itt kezdték építeni a földszintes alföldi város képét alapvetően megváltoztató emeletes épületeket is, üzletekkel, műhelyekkel, sok helyiséggel és eleve bérlakás funkcióval.

A letelepedő zsidó családoknak az az üzletileg sikeres és vagyonos hányada, amelyik már az 1840-es évek első hulláma óta a szűkebb városcentrumot választotta lakóhelyül, nem csupán szorosan kapcsolódott a szűk városmag üzleti modernizációjához, hanem aktív részese, alakítója is volt e modernizációs folyamatnak. A város tradicionális civis tulajdonosai, a református egyház, a debreceni be-

⁶⁰ MAJOR ZOLTÁN LÁSZLÓ, *Adatok Debrecen város szegényügyének kérdéséhez a reformkorban*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 18. 65–76. uő: *Adatok Debrecen város szociálpolitikájának kérdéséhez (1867–1914)*. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 15. 125–135.

folyásos céhek és a vagyonos polgárok a zsidó bérlőknek kiadás reményében bővítették és korszerűsítették ingatlanaikat. És a városmagban ingatlant vásárló zsidók kezdeményezték új stílusú és funkció megosztású, sokszor emeletes épületek engedélyezését a város építési hatóságánál.

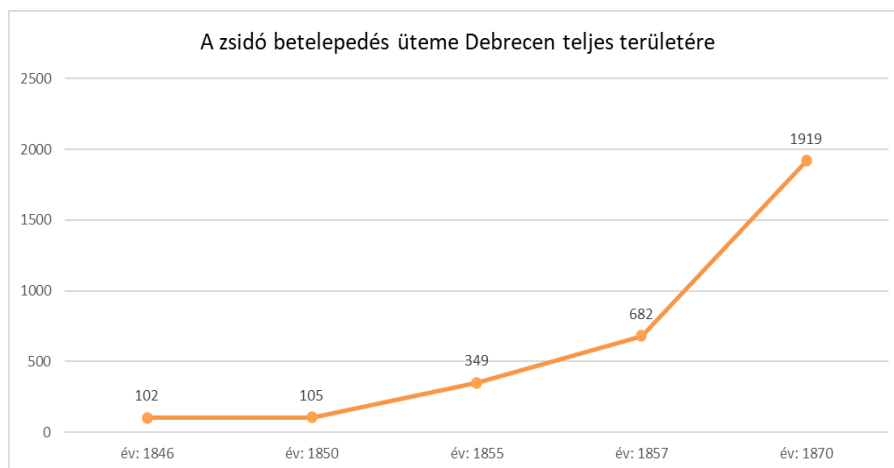
A debreceni zsidó lakosság területi elhelyezkedésének makroszerkezeti-városi szintű áttekintése önmagában természetesen nem ad elegendő támpontot az akkulturáció-asszimiláció-integráció bonyolult folyamatainak értelmezéséhez. Azonban az 1790 óta tartó betelepedési folyamat és a köztes/mezzo valamint mikroszintű anyag kiemelt példáinak ismeretére alapozva is megfogalmazható néhány megállapítás, következtetés:

Az 1840 előtti félszázadban a regionális piaci szerepkörű debreceni vásárokhoz és a közvetlen lakossági fogyasztáshoz kapcsolódva nagykereskedők, vásárosok, árendátorok, házalók és családtagjaik, valamint alkalmazottaik személyében ismerkedett meg a debreceni polgárság a zsidósággal. Miközben a város polgársága, és a várost vezető elit történelmi jussként védelmezte rendi kiváltságait, a telekszervezethez, a szabad királyi városi jogokhoz, a földesúri szabadságaihoz, valamint a különféle módokon gyarapított városi vagyonhoz fűződő közösségi érdekviszonyait, *konfliktusok sorozatán keresztül ugyan, ám azokkal párhuzamosan többféle módon megtapasztalta a különféle születésű, kulturális háttérű és vagyonú zsidó kereskedőkkel, üzletemberekkel, családtagokkal, cselédekkel az együttműködést is*. Ennek következménye volt a zsidó letelepedés ideiglenes (vásáros idején) és állandó alakzatait tartalmazó sajátos *lakószervezet*, amely a Debrecen övező településhálót, egy lépéssel beljebb a sajátos előtelepülés szerepű Hajdúsámsont, legbelső gyűrűként pedig a külterületen működő fogadókat és a várospalánk nyugati oldalához kívülről tapadó új, a Vásártérhez közeli külterületi utcákat jelentette.

Az 1840. évi 29. tc. megszületése után Debrecenben nem volt jellemző a zsidóság belterületre költözési első hullámára az, hogy akár valamilyen külső kényszer, félelem vagy városi szabályozás hatására a zsidó betelepedők egy szorosabb zárt szomszédságot választottak volna lakóhelyül, sem pedig az, hogy a városi belterület valamilyen marginális, alacsonyabb presztízsű lakóterületére kaptak volna csak lakásbérleti lehetőséget, *nem alakult ki gettósodás*. Éppen ellenkezőleg. Az 1840 utáni évtized végére, a húsz családnyi első beköltöző, vagy pontosabban lakhatási engedélyt elnyerő zsidó család a város üzleti vérkeringésébe bekapcsolódó legvagyonosabbak közül került ki, *többségük a személyzetükkel együtt a belterület magas presztízsű lakóterületein bérelt lakást, a civis társaság elitjéhez tartozó háztulajdonosoktól*.

Mivel a zsidó betelepedést engedélyező 1840. évi tc. nem járt automatikusan az ingatlanszerzés képességével a zsidó lakosság számára, Debrecenben az 1860. február 18-i császári rendelet és az októberi Országbírói Értekezlet intézkedései –

amelyek lehetővé tették az ingatlanszerzést felekezetre tekintet nélkül – indukálták a betelepülés dinamikussá válását.

1860 után a város „törzsökös” polgárságának már nem lehetett mankója az üzleti életben a versenytárs ingatlanszerzési jogának korlátozottsága, a betelepedők számára pedig megnyílt az ingatlanszerzésen keresztül a város gazdasági-társadalmi szerkezeteinek eddig elzárt régióiba való belépés ajtaja. A befogadók és betelepülők szempontjából egyaránt kedvezően alakultak az 1863 utáni időszak folyamatai: a politikai konszolidáció, a piaci korlátozások felszámolása és a polgári egyenjogúsítás a piaci konjunktúra grümdolási lázig fokozódó légkörében a verseny egyre kockázatmentesebbnek, az együttműködés egyre gyümölcsözőbbnek ígérkezett. Debrecen regionális piackörzeti szerepe ebben a prosperitási ciklusban – egészen az 1873-as válságig – mindenkinek az ígért földjét vizionálta. Ez a város egyszerűbben élő, zárkózottabb mentalitású polgárságának is vonzóvá tette a zsidóság aktív jelenlétét a város életében. Nem csupán a piaci vagy házaló árusok kínálta termékek választékát és kedvező árait élvezhették, de a kevésbé vagyonos háztulajdonosok bevételeinek is egyre meghatározóbb részévé vált a lakásbéreltetésből húzott jövedelem. Egyre kevésbé motiválta magatartásukat az idegenekkel szembeni tartózkodás, a versenytársaktól való félelem vagy a több forrásból is táplálkozó előítéletesség.

Az ingatlanvásárlás alapján a városon belüli lakóhelyválasztás vizsgálata is azt mutatja, az ingatlantulajdonossá vált zsidó betelepülők követték az első hullámban beköltözők és házvásárlók szempontjait: a belváros forgalmas pontjai mellett a választott terület társadalmi presztízse játszott fő szerepet a választásban – ezen kívül az eladó féllal kialakult üzleti kapcsolat, közös ügylet, akár korábbi bérlet (üzlet, raktár vagy nívósabb lakás) legtöbb esetben felfedezhető az ingatlanvásárlások hátterében.

A betelepült zsidóság elitje és a cívis elit közötti fokozatosan alakuló együttműködést nem csupán a város magas presztízsű lakóterületein való hasonló motívációjú ingatlan tulajdonlási szokások mutatják, de az is, hogy a város hagyományosan legbefolyásosabb tulajdonos intézményei, társaságai (református eklézsia, kollégium vagy a mészáros céh) vagy éppen családjai is készséggel adták ki ingatlanjaik lakásait, üzlethelyiségeit zsidó üzletembereknek. Nem tekinthető véletlennek, hogy ez a lakóhelyválasztásban is mutatkozó hasonulás, együttműködés a betelepülő és befogadó közösség elitjei között hamar felbukkant a lokális kormányzati elit, a virilizmus, a közös üzleti vállalkozások vagy akár a helyi sportegyesületek igazgatósági tagsági szintjén is.

Debrecenben a településen/kerületen belüli *szegregáció*, a nagyobb homogén lakóterületként értelmezett *szomszédságon* (neighborhood) és az egymással térkapcsolatban lévő telek/épület szinten értelmezhető *szomszédság* mellett a betelepültek és befogadók *együttlakás*-ban (*'cohabitation'*) is megmutatkozó különféle módozatai új terminológia bevezetését is célszerűvé teszik. Hiszen a sajátos városi telekszervezet következményeként a betelepülők döntő többsége általában cívis háztulajdonos valamelyik lakásában bérelt lakóhelyet, így *fehér holló az a telek/ház, amelyben zsidó bérlők nem keresztény tulajdonossal és/vagy más keresztény felekezeti bérlőkkel éltek egy fedél alatt*. De gyakori az egy háztartásban összeírt zsidó-keresztény *együttélők* esete is a legkülönbözőbb variánsokban: zsidó család keresztény alkalmazott/cseléd és fordítva.

Csupán néhány példát mutathatunk be annak igazolására, hogy 1870-re a városban a *keresztény-zsidó együttélés* sokféle alakzata és változata formálódott ki:

Az 1840-ben kialakított és a kőfallal való bekerítése miatt vitát kiváltó izraelita temető gondnokának Bagoly Mihály református temetőcsősz alkalmazta a népszámlálás idején a zsidó hitközség, így ő élt három családtagjával az izraelita temető csőszházában.

Áron Miksa 36 éves, már Debrecenben született izraelita kereskedő (Áron Ábrahám, az egyik legnagyobb árendátor fia) Szent Anna utcai 2545 számú, saját tulajdonában lévő 2 lakásos, 9 szobás és üzleti helyiségeket tartalmazó házának 1. számú lakásában a következő személyeket írták össze: Áron Miksa, Fürts Mátyás izraelita kereskedőtárs feleségével és fiával, egy zsidó inas és egy ugyancsak zsidó távoli családtag joghallgató, egy fő református kocsis, egy református szobalány és a Szepességből szegődttetett római katolikus szakácsnő!

Több előzetes próbálkozás után a helyi zsidó közösség istentiszteleti helyét és iskoláját Sichermann Ignác kereskedő ugyancsak Szent Anna utcai 2543 házszámú ingatlanát bérelve alakította ki. A ház 1. számú négyszobás lakását Rott Mór hitközségi elöljáró lakta nyolc családtagjával és református házmesterrel és református szakácsnővel. Két fő, egy református vallású 45 éves nő 9 éves kislányával – idegenként – ugyancsak ebbe a háztartásba van

bejegyezve egyéb adat nélkül. A telek hátsó frontján kért és kapott engedélyt rituális fürdő kialakítására Silberstein Leopold miskolci születésű izraelita fürdőbérelő, aki feleségével és két gyermekével lakott a 2. számú lakásnak nevezett fürdőépületben.

Nyitott kérdés a további kutatás számára persze az is, hogy az *együtt-élés/együttlakás* változatos formái a két közösség társadalmi hierarchiájának különböző szintjein az *integráció* felé tett lépéssorozat megnyilvánulásaiént értelmezhetők-e vagy a *térbeli együttlakás* szegmentált társadalmi tömbösődéssel, egyfajta *pillarizációval* járt kéz a kézben az elitek alatti szinteken is. És az is kérdés, hogy erre a kérdésre milyen terminológiával és elemzési módszerrel lehet jó válaszokat kapni.

A cívisvárosban letelepedett zsidóság lakóhelyválasztása, a betelepedés és együttélés konfliktusai és sikerei azt a figyelmeztetést sugallják a további kutatás és értelmezés számára, hogy a modernizációs átalakulás időszakában nem lehet sem homogén zsidó, sem homogén cívis társadalommal kalkulálni. A betelepülő zsidóság nem egy kiteljesedett, mozdulatlan, konszolidált lokális társadalomba illeszkedett be, így más módszertani problémák mellett célszerű lehet újragondolni az asszimiláció-akkulturáció-integráció főként egyoldalú mozgásfolyamatokat konceptualizáló fogalmait. A zsidóság maga is tagolt volt kibocsátó közösség, generációs lépcsők szerint és tovább differenciálódott a modernizáció sodrában, miközben a befogadó város társadalmi maga is az átalakulás reményeit-gyötrelmeit élte át, egyre erőteljesebben tagozódva vagyon, társadalmi pozíció, piaci siker vagy kudarc szerint, kényszerűen elhagyta kiváltságait, de őrizte vagyoni és hatalmi pozícióit és lelkesen próbálta új piaci lehetőségeit.

A zsidó betelepülés mindkét oldalról nézve inkább mutatkozik *kölcsönös tanulási folyamatokon (akkulturáción) alapuló illeszkedésnek*, és az *együttélésre* is épülő közös útkeresésének az iparosodás részben ismert, de többségében ismeretlen céljai felé sodródó közös hajóban. Mindkét közösség mentális arculata, stratégiái, egyszerre modernizáló törekvései és tradicionalizmusa/ortodoxiája nem haladás-ellenességet vagy az idegenekkel szembeni elzárkózást jelentettek, inkább mindkét oldalon *a közösségi hagyományokat és érdekeket továbbvinni tudó és pozícióőrző-gyarapító modernizációs út keresését és együttműködést a siker reményében. Mindkét közösség félelmei, tradícióőrző beidegződései, egyre gyakoribb megértő vagy közös lépései alapozták meg Debrecen sikeres urbanizációját a századfordulóra.* (Nem véletlenül nevezte a debreceni zsidóság monográfusa, Gonda László az 1870-ig lezajlott folyamatokon nyugvó következő periódust „*az emancipáció nemzedéké*”-nek, a századforduló-századelőét pedig „*a hitközség fénykorá*”-nak.)

Három évtizeddel a zsidók Debrecenbe történő betelepülését is engedélyező törvénycikk, két évtizeddel a rendszerváltó 1848-as törvénykezés, és két-három évvel a kiegyezés után Debrecen belső, sűrűn lakott területének társadalmi terében

jelentős átalakulások voltak. A modernizáció politikai és gazdasági-piaci folyamatai hatására a korábban erősen zárt cíviss társadalom egyötödét (22%) a Basahalmmon kívül született első generációs bevándorlók tették ki.

A bevándorlók relatív többsége a várost környező Hajdú kerületből és Bihar vármegyéből érkezett, meghatározható volt még a bevándorlás szempontjából a zsidó betelepülés útvonala, időben előbb Pest és Pozsony irányából, majd az észak-keleti vármegyékből. A bevándorlás átalakulást indított el a cíviss társadalom majd valamennyi szegmensében, a szabad királyi városi jogokért bő másfél évszázada beengedett katolikusok és kisebb felekezeti csoportok mellett megjelentek evangélikusok és izraelita felekezetűek, a bevándorlók között a reformátusok már csupán relatív többségben voltak. A bevándorlók tehetősebbjei házas ingatlanokat vásároltak, a belterületi telkek egyhuszada 1870-ben már betelepültek tulajdonában volt. A lakóhely megválasztásában a bevándorlók a nagyvárosiasodó városmagot és az ahhoz kapcsolódó utcákat preferálták – egzisztenciális adottságaiknak és érdekviszonyaiknak megfelelően. A hagyományos cíviss társadalom erőteljes differenciálódása a lakóhelyi marginalizálódásban is megmutatkozott, az elszegényedő, a modernizációt vesztesként megéltők a belső város periferiájára szorultak ki. A bevándorlás társadalmi sodrása megjelent a debreceni háztartások átalakulásában, a debreceni lakások közel harmadában éltek együtt Basahalmán belül és kívül születettek. A szomszédsági viszonyok a betelepülési területi tilalom híján, és a sajátos debreceni tulajdonosi viszonyok miatt ahhoz vezettek, hogy a lakótelkek több mint felének lakásaiban közvetlen szomszédsági viszonyba kerültek cívisek és bevándorlók. Gettószerű képződmény vagy zártabb lakótömb kialakulása Debrecenben nem volt a kiváltságrendszer követő modernizációs folyamat velejárója, laza szerkezetű, vegyes együttélési és szomszédsági viszonyokat is tartalmazó „lakónegyedesezés” a katolikus lakosság esetében a Szent Anna utcai templom környezetében figyelhető meg. A betelepült zsidó lakosság pedig a Hatvan és a Piac utcai kerületek találkozásánál lévő telkeken, a szűkebb városmagban és szórta a belső városban talált egyaránt lakóhelyet, „zsidó negyed” a lakósűrűség alapján a Széchenyi és a Kis- és Nagy új utcák közötti területen jött létre.

A bevándorlás a térszerkezeti mintázat vázlatos áttekintése alapján is azt mutatja, hogy a modernizáció folyamatai egyaránt jelentkeztek a hagyományos debreceni társadalom polarizációjában és a bevándorlással elindult szerkezeti és együttélési (co-habitation), kölcsönös tanulási és alkalmazkodási sajátosságokban. Azt a következtetést az elemzés mostani pontján is levonhatjuk, hogy az átalakulás a debreceni társadalomban nem két egymással szembenálló tömböt – tradicionális, elmaradottságot konzerváló cíviss versus modernizációt, újat érvényesítő betelepült – hozott létre, nem beszélhetünk „kettős társadalomszerkezet”-ről.

A társadalmi térszerkezeti mintázatok inkább az együttélés és egyfajta sajátos hierarchikus szintenkénti kapcsolódás-integráció, és egyidejűleg szociális pillarizáció folyamatait mutatják.

Ha van értelmezhetősége annak a másik narratívának, amely szerint a 19. századi Debrecen a magyar polgárosodás egyfajta ideáltípusának tekinthető, megítélésem szerint a hagyományos társadalom válsága, és szerkezetében polarizált megújulása, a betelepültekkel való együttélésre és együttműködésre alapozott polgárosodás esete értelmében tekinthető annak. Ebben az értelemben nem volt három arca Debrecennek, hanem ugyanannak az arcnak különböző kihívásokra válaszoló mimikai visszacsatolásai.